

VOETNOTEN

1. De spoorwegstaking van 31 januari 1903 stond niet op zichzelf. Zij werd door andere stakingen vooraf gegaan; ermee samenhangende gebeurtenissen zijn er op gevolgd. De uitdrukking "het woelige kwartaal" stamt, voor zover mij bekend, van wijlen W.H. Vliegen, die deze woorden als titel geplaatst heeft boven het hoofdstuk in zijn geschiedenis der SDAP ("Die onze kracht ontwakende deed") waarin de feiten uit het begin van 1903 worden behandeld.
2. Vliegen, "Die onze kracht ontwakende deed", deel I, blz. 576.
3. Albert de Jong, "De stakingen van 1903, een onderzoek naar de oorzaken van de overwinning in januari en van de nederlaag in april", Den Haag, 1953.
4. "De Nieuwe Tijd", jrg. 1901, blz. 549 e.v., 605 e.v. en 669 e.v.
5. Wanneer bijvoorbeeld wordt opgemerkt, dat "het marxisme, dat op de klassenscheiding tussen proletariaat en bourgeoisie het accent legt, verouderd is, omdat de bourgeoisie een begrip is, dat al lang niet meer beantwoordt aan de maatschappelijke realiteit", dan treft die opmerking geenszins de marxistische methode, doch alleen maar een dank zij haar verkregen maatschappijbeeld, dat juist met behulp van diezelfde methode al lang door een nauwkeuriger maatschappijbeeld is vervangen.
6. Een compleet afschrift van deze brief - geschreven op 18 januari 1938 - is in het bezit van de auteur.
7. Mededeling van Pannekoek zelf aan de auteur.
8. "De Nieuwe Tijd", jrg. 1917, blz. 382 en 383.
9. Bedoeld is de Duitse natuurkundige en filosoof Ernst Mach (1838-1916), die wij verderop nogmaals zullen tegenkomen bij een bespreking van Pannekoeks kritiek op het leninisme.
10. Anton Pannekoek, "Rusland en het kommunisme", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1921, blz. 640 en 641.
11. "De Nieuwe Tijd", jrg. 1921, blz. 645.
12. ibidem, blz. 653.
13. ibidem, blz. 672.
14. "De Nieuwe Tijd", jrg. 1919, blz. 16.
15. "Untersuchungen über den Lichtwechsel Algols". Algol is een zogenaamde dubbelster in het sterrebeeld Perseus. Met het blote oog lijkt het alsof men met één ster te doen heeft. In werkelijkheid zijn het er twee. In het laatst van de 18e eeuw werd ontdekt, dat Algol om de 69 uur een vermindering van licht ondergaat; gedurende vijf uur wordt het licht steeds zwakker tot er slechts vier tiende van over is. Algol, normaal een ster van de tweede grootte, is dan een ster geworden tussen de derde en de vierde grootte. Daarna neemt het licht weer gedurende vijf uur toe, totdat Algol weer een ster van de tweede grootte is en dat dan de resterende 59 uur van de 69 blijft. Dat komt doordat de beide sterren om elkaar heen lopen in een vlak, dat net precies naar ons toe ligt. Hierdoor schuift op een gegeven moment de ene ster vóór de andere en ontstaat er dus, net als bij een zonsverduistering, waarbij de maan tussen de aarde en de zon schuift, een ster-verduistering. Pannekoek, die dit zelf zo uiteenzet in een voor burgerscholen geschreven leerboekje over kosmografie (d.i. de wetenschap der verschijnselen in het heelal), verzuimt er bij te vermelden, dat hij

- op die ster-verduistering het helderste licht geworpen heeft. Wat hij wél zegt, in zijn "Ter inleiding", is, dat "het kosmografisch onderwijs aanschouwelijk en praktisch moet zijn. Alle natuurwetenschap berust op de ervaring. Men kan daarom iemand niet in een natuurwetenschap inleiden, door hem enkel de feiten en uitkomsten mee te delen. Wezenlijker dan de feiten en uitkomsten is de methode waardoor zij verkregen zijn." Het verzwijgen van zijn eigen aandeel in onze huidige kennis omtrent Algol is even karakteristiek voor zijn persoonlijkheid als de laatste woorden het zijn voor zijn wetenschappelijke opvattingen, niet alleen voor wat de natuurkunde betreft, maar in het algemeen. Wie ons voorafgaand hoofdstukje aandachtig heeft gelezen zal geen moeite hebben het te beamen.
16. De hier geciteerde woorden zijn ontleend aan een artikel, waarin Anton Pannekoek het strijdersleven van Gorter schetst. De tekst bestaat uit zeven met de schrijfmachine getypte velletjes. Pannekoek heeft ze mij eens ter hand gesteld. Het is mij niet bekend of ze ooit ergens gepubliceerd zijn. Pannekoek heeft er wel een opmerking over gemaakt, maar die kan ik mij niet meer precies herinneren. Ik geloof, dat hij iets zei in de geest van, dat het nooit tot een publikatie was gekomen. Maar zeker weten doe ik het niet, C.B.
17. Men denke aan de demonstraties voor algemeen kiesrecht en aan de befaamde "Rode Dinsdagen": de massale betogingen, waarbij vele duizenden ter gelegenheid van de opening der Staten-Generaal op de derde dinsdag in september trachtten door te dringen tot het Haagse Binnenhof om dáár uiting te geven aan hun politieke verlangens of liever: aan de politieke verlangens, die door de partij waren geformuleerd.
18. "De Nieuwe Tijd", jrg. 1905, blz. 573.
19. Anton Pannekoek, "Theorie en beginsel in de arbeidersbeweging", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1906, blz. 613.
20. "De Nieuwe Tijd", jrg. 1905, blz. 583.
21. "De Nieuwe Tijd", jrg. 1905, blz. 572.
22. De formulering hier is letterlijk overgenomen van Pannekoek (N.T. 1905, blz. 578). Meer dan een halve eeuw na de toenmalige gebeurtenissen komt het juist voor - ook in het licht van wat Pannekoek zelf heeft geschreven - om van de hoofdeis der S.D.A.P. te spreken. Overigens blijkt al hetgeen Pannekoek op deze plaats en op andere plaatsen in het bewuste opstel omtrent de gang van zaken op het kongres en daarna vertelt nauwkeurig te kloppen met Vliemens lezing ("Die onze kracht ontwakende deed", II, blz. 63 e.v.) aan de hand van kongresverslagen. De lezing van Troelstra ("Gedenkschriften", III, blz. 30) is een ietwat andere, die veel minder nauwkeurig schijnt. Uit de mededelingen van Vliegen blijkt, dat Pannekoek het kongres, evenals Vliegen en Troelstra uiteraard, zelf bijwoonde als afgevaardigde van de afdeling Leiden. Hij woonde daar toen en was daar werkzaam als observator aan de sterrewacht.
23. Onder de Manchesterleer verstaat men de klassieke theorie der liberale staathuishoudkunde.
24. Deze mening van Pannekoek berust op een analyse der maatschappelijke verhoudingen. Wie het zonder een dergelijke maatschappij-analyse meent te kunnen stellen, is Troelstra de politieke idealist. Maar hij komt daarmee wel zeer bedrogen uit. Pannekoek had op grond van zijn analyse betoogd, dat de Antithese nog jarenlang zou blijven bestaan. Troelstra daarentegen verkondigt haaldelijk haar spoedig einde en moet achteraf in zijn "Gedenkschriften" (deel III, blz. 46) toegeven, dat hij er telkens weer opnieuw volkomen naast is

- geweest.
25. "De Nieuwe Tijd", jrg. 1905, blz. 580.
 26. "De Nieuwe Tijd", jrg. 1905, blz. 582.
 27. J. Saks, "Naar links of naar rechts?". De beschouwing verscheen in het jaar 1902 in "De Nieuwe Tijd". Ik citeer uit zijn bundel "Socialistische Opstellen" (deel I, blz. 28) waarin zij later is herdrukt.
 28. Anton Pannekoek, "Theorie en beginsel in de arbeidersbeweging", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1906, blz. 608.
 29. ibidem.
 30. Anton Pannekoek, "Primitief socialisme", "De Nieuwe Tijd" jrg. 1908, blz. 375.
 31. De Sociaaldemokratische Partijschool in Berlijn is in de zomer van 1906 gestart. Dieter Fricke ("Die S.D. Parteischule in Berlin", "Zeitschrift für Geschichtswissenschaft" V, 1957, 2, blz. 229-248) vertelt, dat Pannekoek werd aangesteld tegen een salaris van 3600 Mark per semester. Behalve door Pannekoek, die onderdirecteur werd als wij het goed hebben, werd er onder andere ook gedoceerd door Rosa Luxemburg en door Rudolf Hilferding, bekend als de auteur van "Das Finanzkapital". Laatstgenoemde werd, als Oostenrijker, evenals Pannekoek, met een uitwijzingsbevel bedreigd; Rosa Luxemburg, Poolse van origine, niet, omdat zij door een huwelijk de Duitse nationaliteit had verkregen.
 32. Anton Pannekoek, "The S.D. Partyschool in Berlin", "International Socialist Review" VIII, blz. 322.
 33. Ik ben het volkomen eens met de opmerking van Serge Bricianer in diens boek "Anton Pannekoek et les conseils ouvriers" (Anton Pannekoek en de arbeidersraden), dat Pannekoek door zijn natuurwetenschappelijke vorming meer dan wie ook geneigd is tot het trekken van algemene konklusies. Ik zou er aan willen toevoegen, dat hij er bovendien meer dan wie ook voor geschikt is.
 34. Anton Pannekoek, "Theorie en beginsel in de arbeidersbeweging", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1906, blz. 605.
 35. ibidem, blz. 606.
 36. De uitdrukking is van Pannekoek zelf. Tegen hen, die Marx' geschriften wél als een receptenboek opvatten keert hij zich in zijn "Theorie en beginsel" in een noot, die men in de genoemde jaargang van "De Nieuwe Tijd" aantreft op blz. 604.
 37. Bohm maakt zelfs de - in verband met wat ons hier bezighoudt interessante opmerking, dat er nooit een "laatste woord" in de natuurwetenschap zal zijn. Zie David Bohm, "Causaliteit en waarschijnlijkheid in de moderne fysica", Utrecht 1963. O.a. blz. 223 en 226.
 38. Anton Pannekoek, "De partijdag in Neurenberg", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1908, blz. 655.
 39. Anton Pannekoek, "De Duitse verkiezingen", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1912, blz. 95.
 40. Anton Pannekoek, "De Duitse verkiezingen", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1912, blz. 96.
 41. "Bremer Bürgerzeitung", 9 april 1910.
 42. ibidem, 2 april 1910.
 43. ibidem, 29 april 1911.
 44. ibidem, 13 augustus 1910.
 45. ibidem, 13 augustus 1910.
 46. ibidem, 12 maart 1910.
 47. Anton Pannekoek, "Theorie en beginsel in de arbeidersbeweging", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1906, blz. 609.
 48. "Bremer Bürgerzeitung", 9 april 1910.
 49. G.D.H. Cole, "A short history of the British working class movement", Londen 1927, deel III, blz. 85.
 50. "Bremer Bürgerzeitung", 3 mei 1913.
 51. ibidem, 9 augustus 1913.
 52. Vliegen ("Onze kracht" II, blz. 428 e.v.) geeft van die zeeliedenstakingen een zeer vertekend beeld. Wie zich de ervaringen daarvan eigen wil maken zij verwezen naar het opstel van H. Sneevliet, "De stakingen in het transportbedrijf" in "De Nieuwe Tijd" van 1911, blz. 769, 834 en 971, alsmede naar een polemiek tussen P.C. Kappetein en Joh. Brautigam in "De Nieuwe Tijd" van 1912.
 53. "Bremer Bürgerzeitung", 6 januari 1912.
 54. Anton Pannekoek, "De Duitse verkiezingen", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1912, blz. 97.
 55. "Bremer Bürgerzeitung", 25 mei 1912.
 56. Anton Pannekoek, "Friedrich Adler", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1916, blz. 647. Het artikel handelt over het schot, waarmee de Weense sociaaldemokraat Fritz Adler, uit verontwaardiging over de volkerenmoord van 1914 en uit protest tegen het imperialisme der Oostenrijks-Hongaarse monarchie op 21 oktober 1916 een einde maakte aan het leven van de reaktionaire minister-president graaf Stürgkh. Pannekoek heeft voor Adlers daad volledig begrip. Hij acht iets dergelijks echter onjuist voor een land met een ontwikkelde politieke situatie en moderne klassenverhoudingen. In Oostenrijk ontbraken die. Dat betekent, aldus Pannekoek, dat Fritz Adler zich niet aan de Oostenrijkse denkwijze kon ontworstelen, niet tot een standpunt van revolutionaire kritiek kon opklommen.
 57. Anton Pannekoek, "Theorie en beginsel in de arbeidersbeweging", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1906, blz. 610.
 58. Sociaal Democratische Partij, niet te verwarren met de S.P.D.: de Sozialdemokratische Partei Deutschlands.
 59. Als een voorbeeld van Pannekoeks aandeel in die "slag" moge o.a. gelden het artikel, dat hij in het Duitse theoretische orgaan "Die Neue Zeit" in 1912 publiceert onder het opschrift "Massa-actie en revolutie". In het licht van hetgeen wij hiervoor hebben opgemerkt omtrent zijn ontwikkeling is de titel al even karakteristiek als het tijdstip waarop het stuk verschijnt. Het is een polemiek tegen Kautsky (1854-1938), die er in dezelfde jaargang van "Die Neue Zeit" op reageert. Pannekoek zegt in dit opstel, dat "de strijd van het proletariaat niet eenvoudig een strijd om de staatsmacht tegen de bourgeoisie is, maar een strijd tegen de staatsmacht" en dat in de proletarische revolutie "de machtsmiddelen van de staat door de machtsmiddelen van het proletariaat worden vernietigd en opgelost". "De strijd houdt eerst op", zo voegt hij er aan toe, "wanneer als eindresultaat de volkomen vernietiging van de organisatie van de staat bereikt is" ("Die Neue Zeit", 1912, blz. 543/544 en 550). Lenin zal een aantal jaren later in zijn pennestrijd tegen Kautsky naar deze polemiek in "Die Neue Zeit" verwijzen en daarbij dan de zijde van Pannekoek kiezen. Hij doet dat, naar de overtuiging van de schrijver dezer regels, omdat hij het slachtoffer is van een misverstand; omdat hij de positie van Pannekoek niet begrijpt en ten onrechte meent, dat op dit punt Pannekoek en hij hetzelfde standpunt

innemen. In de strijd tussen Lenin en Kautsky vertegenwoordigt Kautsky het sociaaldemocratisch centrum, Lenin de linkervleugel der sociaaldemocratie. Pannekoek, ofschoon in die linkervleugel werkzaam, is in feite al bezig zich daarvan los te maken. Bij zijn kritiek op Kautsky vertegenwoordigt Pannekoek inderdaad al "het nieuwe socialisme van de arbeidersmassa's". Dat echter zal later pas goed zichtbaar worden. Wat Lenin en Pannekoek ten opzichte van Kautsky gemeen hebben is, dat beiden de proletarische revolutie als de vernietiging van de burgerlijke staat opvatten. Waarin Lenin en Pannekoek van elkaar verschillen is, dat Lenin de eenmaal vernietigde burgerlijke staat door zo iets als "de proletarische staat" vervangen wil. Een dergelijke Jakobijnse of Blanquistische gedachte is in het hoofd van Pannekoek niet opgekomen. Wij lopen hier vooruit op de verschillen tussen Pannekoek en Lenin, die verderop uitvoeriger aan de orde komen.

60. D.J. Wijnkoop, "De S.D.P.", Baarn 1918, blz. 19. Wijnkoop (1876-1941) spreekt op de desbetreffende plaats niet over zijn partij als zodanig, maar over haar blad, "De Tribune". Maar dat maakt natuurlijk geen enkel verschil uit. Het in zijn brochure voorkomende woord van "de hersenschimmen die dienen te worden afgewezen" ontleent Wijnkoop aan de briefwisseling van Marx. Hij plaatst het ook als motto boven zijn gehele verhandeling, die, naar de titel al aangeeft, niet over "De Tribune", maar over zijn partij gaat.
61. D.J. Wijnkoop, "De S.D.P.", blz. 20.
62. D.J. Wijnkoop. "De S.D.P." blz. 25. Het verkiezingsprogramma 1918 van de S.D.P., waarvan hier sprake is, heeft Wijnkoop in zijn brochure volledig opgenomen (pag. 24).
63. Karl Horner, "De Derde Internationale en de wereldrevolutie", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1920, blz. 196 en 197/198.
64. Karl Horner, *ibidem*, blz. 167/168.
65. Anton Pannekoek, "Het Duitse kommunisme", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1919, blz. 781 en 782.
66. Dr. W. van Ravesteyn, "De wording van het communisme in Nederland", Amsterdam, 1948, blz. 208.
67. Het door hun politiek actieve tegenstanders verbreide sprookje, dat Gorter en Pannekoek na hun breuk met de S.D.A.P. in 1909 en vervolgens na hun breuk met de S.D.P. en de bolsjewieken in 1920 hoe langer hoe eenzamer zouden zijn komen te staan temidden of zelfs, naar er beweerd is, terzijde van de arbeidersbeweging, blijkt telkens weer een bijzonder taai leven te hebben. Na Gorters dood heeft de dichter Gerrit van Riemsdijk al in poëtische vorm tegen het bewuste fabeltje geprotesteerd ("Ze zeggen, dat je eenzaam gestorven bent, Het proletariaat je stem niet kent, Herman Gorter", enz.). Zeven jaar later, in 1934, heeft dr. J.C. Brandt Corstius in zijn dissertatie, getiteld "Herman Gorter, de mens en dichter", grondig met het sprookje afgerekend. Dat geschiedde in dezelfde periode, dat sprookjesverteller Jacques de Kadet in het tijdschrift "Groot Nederland" ijverig zijn best deed om het nieuw leven in te blazen. Na Brandt Corstius hebben vele anderen het fabeltje óf serieus weerlegd of er de draak mee gestoken. Niettemin duikt het telkens weer op. In enigszins gewijzigde vorm is het nog weer eens herhaald door dr. G.W.B. Borrie in diens proefschrift "F.M. Wibaut, mens en magistraat" (Van Gorcum & Comp. n.v., Assen 1968). Hij zegt daar (blz. 49), dat het verloop van de partijtwisten (in de SDAP) voor Gorter (o.a.) een voortgaande vereenzaming heeft gebracht, dat Wibaut daarentegen, als enige van de Nieuwe Tijdsredactie, door zijn praktisch

politiek handelen zijn naam een roemrijke klank in de partij bezorgd heeft. Het laatste is waar natuurlijk, het eerste niet. Maar dr. Borrie is slechts slachtoffer van de legende. Van Ravesteyn daarentegen (en ook Jacques de Kadet) moet beter hebben geweten. Overigens is het sprookje omtrent het geestelijk isolement van Gorter en Pannekoek een zuiver Hollands sprookje. In het buitenland zijn Wibaut, Van Ravesteyn en Wijnkoop of Jacques de Kadet in het geheel niet of nauwelijks bekend. De naam van Gorter daarentegen, en in nog veel sterker mate die van Pannekoek, die veel langer geleefd heeft, is er een begrip. Voor de opvattingen van de laatste bestaat buiten onze grenzen een voortdurend toenemende interesse. Het zou bijna onbegonnen werk zijn om te trachten hier een opsomming te geven van de publikaties over Pannekoek, die de laatste jaren alleen al in de Franse of Engelse taal het licht hebben gezien. In toenemend aantal komen buitenlanders bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam materiaal over Pannekoek verzamelen; niet over Van Ravesteyn. Zo een enkel werk van laatstgenoemde al eens bij uitzondering door hen geraadpleegd wordt, dan slechts uit door Hollandse relaties gewekte nieuwsgierigheid, wat voor onzin hij wel over Pannekoek mag hebben beweerd. Alleen al in de loop van 1968 besteden op zijn minst drie Franse tijdschriften in meer dan één van hun afleveringen aandacht aan het werk van Pannekoek. Bij Franse groepen als "Socialisme ou Barbarie", "Pouvoir Ouvrier" en de "Groupe de Liaison pour l'Action des Travailleurs", die niet eens helemaal tot Pannekoeks directe geestverwanten kunnen worden gerekend, wordt over zijn geschriften gediscussieerd. Drie groepen "Communistes de Conseils" (respektievelijk in Parijs, in Marseille en in Toulouse) en een groep als "Informati- ons Correspondance Ouvrières" zijn met Pannekoeks opvattingen vertrouwd. Dat alles dateert geenszins pas van na zijn dood. W. Blumenberg ("Karl Kautsky's litterarisches Werk", Den Haag, 1960, blz. 16) deelt mee, dat in een bibliografie van tot aan het jaar 1914 in het Servisch vertaalde socialistische literatuur 68 titels van Kautsky prijken en maar liefst 58 van Pannekoek, die op die lijst onmiddellijk na Kautsky de tweede plaats bezet. Dat is dan tot aan de eerste wereldoorlog, toen de ster van Karl Kautsky nog maar weinig van zijn glans verloren had en het betreft uitsluitend vertalingen in het Servisch. Als er nu een lijst van alle vertalingen van Pannekoek zou worden opgesteld, dan zouden zij die nog altijd aan sprookjes geloven wel vreemd opkijken!

68. Robert Owen (1771-1858), Engels sociaal hervormer, zelf kapitalist, die als textielfabrikant het bewijs leverde, dat betere arbeidsverhoudingen tot grotere produktiviteit leiden.
69. Ook door Pannekoek. In zijn in 1909 te Hamburg verschenen brochure "Die taktischen Differenzen in der Arbeiterbewegung" schrijft hij bijvoorbeeld, dat "de vrees voor het proletariaat de drijvende kracht is van alle burgerlijke sociale hervormingen" en dat de bourgeoisie er daarbij "naar streeft de massa's in toom te houden" (blz. 56). Even verder betoogt hij, dat "de burgerlijke sociale hervorming nooit een groot, vrijgevig, ruimhartig karakter zal kunnen dragen: de bourgeoisie poogt altijd zo weinig mogelijk te geven en dat weinige zo groot mogelijk te doen schijnen" (blz. 57). "Humbug en reclame", zo luidt zijn konklusie, "kentekenen de sociale hervorming van de bourgeoisie" (blz. 58). Het is waar natuurlijk, maar in een beperkte zin. Het is waar voor die periode, waarin het bijzondere belang van vele kapitalisten nog geenszins met het algemene belang der kapitalistische klasse samenvalt en dientengevolge een schijn ontstaat, die pas met het doorzichtiger worden der verhoudingen wordt opgehe-

ven. Daarmee wil niet gezegd zijn, dat de burgerlijke sociale hervorming dan opeens wel "ruimhartig" blijkt, doch alleen maar, dat het kapitaalsbelang er zich geenszins zo absoluut tegen verzet als destijds ook door Pannekoek is aangenomen, integendeel. De waarheid die hij verkondigt is een betrekkelijke waarheid, die slechts onder bepaalde omstandigheden geldt, maar onder andere omstandigheden - die toen nog onbekend of minder duidelijk waren - zijn volstrekte geldigheid verliest. Als Pannekoek "Die taktischen Differenzen" schrijft, dan doet hij dat als "links" sociaaldemokraat die zich tegen de reformisten en revisionisten keert, die zich volkomen aan hervormingen hebben verslingerd en wie hij bijvoorbeeld toevoegt, dat "het idee, dat de politieke macht langs parlementaire weg zou kunnen worden veroverd, een utopie" is (blz. 71). Het boekje (132 pagina's) vormt, door de indringende kracht van P.'s argumenten, een meeslepend betoog, dat zijn waarde heeft behouden. Maar die waarde is dan, zoals bij zo veel vroege geschriften van Pannekoek, vooral gelegen in de algemene analyse van de maatschappij en van de arbeidersbeweging en in datgene wat hij ook hier opmerkt over de onderzoekmethode waarvan hij zich bedient. Veel daarvan kan men ook terugvinden in zijn reeds eerder genoemde studie "Theorie en beginsel in de arbeidersbeweging" in "De Nieuwe Tijd" van 1906, die ongetwijfeld voor "Die taktischen Differenzen" model heeft gestaan.

70. Henry Faas, "God, Nederland en de franje, necrologie van het Nederlandse partijwezen", Utrecht 1967, blz. 8.
71. Iets van dit alles is voor meer dan 125 jaar al tot uitdrukking gebracht door Lorenz von Stein (1815-1890) toen hij in zijn boek "Der Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs" (Leipzig 1842) schreef, dat de tijd van zuiver politieke bewegingen voorbij was en een andere, niet minder dramatische en grootse tijd zich aankondigde. Voor zijn in die dagen vermetele visie stapelen de bewijzen zich op in het tweede en derde kwart van de twintigste eeuw.
72. Het is hier wellicht de plaats om nadrukkelijk op te merken, dat Pannekoek bepaald niet de enige is, die uit de nieuwe ontwikkelingen de onvermijdelijke consequenties trekt. Hij moge, om redenen die wij reeds uiteengezet hebben, degene zijn die het scherpst formuleert, het geschiktst is voor een eerste, maar reeds zeer ver gaande, systematisering der verschijnselen, er het beste in slaagt algemene gevolgtrekkingen te maken, hij staat niet alleen; Karl Schröder, Fritz Wolffheim, Heinrich Laufenberg, Friedrich Wendel en Otto Rühle in Duitsland, Gramsci in Italië en Murphy in Engeland leveren het bewijs, dat overal waar zich in het moderne kapitalisme de verschijnselen voordoen, die in hun totaliteit een gewijzigde "werkelijkheid" vormen, deze "werkelijkheid" ook doordringt tot de gedachten". Antonio Gramsci (1891-1937) bijvoorbeeld schrijft direkt na de eerste wereldoorlog in zijn blad "L'Ordine Nuovo" ("De nieuwe orde"): "In de huidige periode van het kapitalisme wordt in de klassenstrijd een nieuw type van proletarische organisatie geboren, dat de fabriek tot basis heeft..." en hij legt daar een nadruk op, die veelbetekenend is. In hoeverre die gedachten door de genoemden - waartoe Gorter vanzelfsprekend ook behoort - verder zijn ontwikkeld of niet en welke positie zij later hebben ingenomen, doet hier weinig of niets ter zake. Alleen zouden wij ten aanzien van Gramsci, die later algemeen als bolsjewiek beschouwd wordt, willen opmerken, dat er wel gegronde redenen zijn om te twifelen aan zijn gelijkenis met het officiële portret, dat met name een man als Togliatti van hem geschilderd heeft. Waarschijnlijk heeft Neil McInnes wel gelijk, wanneer hij in een

artikel over Gramsci, ("Survey", oktober 1964) waaraan ook diens hier geciteerde woorden zijn ontleend, constateert, dat Gramsci's opvattingen heel wat minder met het bolsjewisme overeenstemmen dan Togliatti wil doen geloven. Waar het hier echter om gaat is, dat bepaalde theoretische opvattingen nimmer het produkt zijn van het een of ander theoretische "genie", doch steeds de resultante van de strijd en de ervaring, wat bij Gramsci, deelnemer aan de beweging der arbeidersraden in Noord-Italië, al bijzonder duidelijk is. "Pannekoek", is mij eens gezegd door dezelfde Franse geestverwant van wie ik al eerder heb gerept, "marcheerde in de pas met zijn kameraden: de strijdende arbeiders." Ik zou er aan willen toevoegen, dat sommigen daarvan zelfs eerder nog dan hij bepaalde konklusies uit de realiteit hebben getrokken, konklusies, die hij later weer aanzienlijk heeft verdiept.

73. Karl Horner, "De Derde Internationale en de wereldrevolutie", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1920, blz. 197. Kort nadat dit opstel in Nederland was verschenen in drie achtereenvolgende afleveringen van dit (toen) halftijdschrift, waarvan op dat tijdstip ook Pannekoek zelf redakteur was, publiceerde hij het, met enkele ondergeschikte tekstwijzigingen in het Duits, niet onder pseudoniem, doch onder zijn eigen naam. Het verscheen eerst, onder de titel "Die Entwicklung der Weltrevolution und die Taktik des Kommunismus" in augustus 1920 in "Kommunismus", een te Wenen verschijnend tijdschrift, dat werd uitgegeven door een aantal na de val der Hongaarse "Radenrepubliek" naar Oostenrijk uitgeweken emigranten, onder wie de bekende publicist Georg Lukács. Later in hetzelfde jaar verscheen het, onder de titel "Weltrevolution und kommunistische Taktik", eveneens onder Pannekoeks eigen naam, nog als afzonderlijke brochure bij het Weense Verlag der Arbeiterbuchhandlung.
74. Anton Pannekoek, "Der Imperialismus und die Aufgaben des Proletariats", verschenen in "Vorbote, Internationale Marxistische Rundschau", uitgegeven door Anton Pannekoek en Henriëtte Roland Holst, nr. 1, januari 1916, blz. 8. Opvattingen als de daar (en hierboven) weergegevene had Pannekoek ook al eerder verkondigd in een opstel "Der Zusammenbruch der Internationale", dat tussen 20 en 22 oktober 1914 was verschenen in de "Berner Tagwacht".
75. "Vorbote", t.a.p. blz. 9.
76. ibidem, blz. 10.
77. ibidem, blz. 11.
78. ibidem, blz. 13.
79. Anton Pannekoek, "De strijd over de kommunistische taktiek in Duitsland", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1919, blz. 695.
80. Karl Horner, "De groei van het kommunisme", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1919, blz. 490.
81. Georg Lukács, "Zur Frage des Parlamentarismus", "Kommunismus", Heft 6, maart 1920, pag. 161-172. Het opstel van Lukács verscheen in dit blad vóór dat van Pannekoek, dat in het augustusnummer werd gepubliceerd, maar - zoals blijkt uit de verschijningsdatum in "De Nieuwe Tijd", niet later dan dat van Lukács is geschreven.
82. Karl Horner, "De Derde Internationale en de wereldrevolutie", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1920, blz. 168.
83. P. Aartsz, "De arbeidersraden", Amsterdam 1946, blz. 24. Het boek verscheen ook in het Engels, in een vertaling van Pannekoek zelf, in 1948 te Melbourne in Australië.
84. Karl Horner, "De Derde Internationale en de wereldrevolutie", "De Nieuwe

- Tijd", jrg. 1920, blz. 165.
85. Karl Horner, "De Derde Internationale en de wereldrevolutie", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1920, blz. 199.
 86. ibidem, blz. 198.
 87. Er kunnen hier, waar het om Pannekoeks opvattingen begonnen is, natuurlijk geen uitgebreide voorbeelden worden gegeven van het huidige optreden der vakbeweging, dat trouwens iedere arbeider, ook de onder invloed der mythe verkerende, genoegzaam bekend is. Evenmin kan de oorzaak worden belicht van haar, niet naar het wezen maar wel naar de vorm verschillende praktijk in landen als Engeland en Nederland enerzijds, Frankrijk anderzijds. De belangstellende lezer zij verwezen naar een reeks hieraan gewijde opstellen, die over de vier laatste jaren verspreid te vinden zijn in de afleveringen van het maandblad "Daad en gedachte".
 88. "The changing structure of Trade Unions, an inquiry by the Independent Labour Party", Londen, zonder jaartal, maar in ieder geval verschenen na 1952.
 89. Anton Pannekoek, "Lessen uit de mijnwerkersstaking", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1905, blz. 250-263.
 90. t.a.p. blz. 256, 258 en 260.
 91. t.a.p. blz. 252 en 253.
 92. "Bremer Bürgerzeitung", 17 december 1910.
 93. "De voornaamste taak van de vakverenigingen bestaat daarin, dat zij aan de kant van de arbeiders het middel zijn om de kapitalistische loonwet, dat wil zeggen de verkoop van de arbeidskracht tegen de op dat moment geldende marktprijs te verwerklijken. Waarmee de vakverenigingen het proletariaat dienen is, de op elk tijdstip gegeven conjunctuur van de markt te benutten..." enz. Rosa Luxemburg, "Sozialreform oder Revolution?", "Gesammelte Werke", Band III, Berlijn 1925, blz. 51.
 94. "Bremer Bürgerzeitung", 9 augustus 1913.
 95. "Bremer Bürgerzeitung", 26 augustus 1911.
 96. "Bremer Bürgerzeitung", 11 november 1911.
 97. "Bremer Bürgerzeitung", 17 december 1910.
 98. G.D.H. Cole, "The world of Labour, a discussion of the present and future of Trade Unionism", Londen 1913, blz. 206 en 207.
 99. P. Aartsz, "De arbeidersraden", blz. 52.
 100. Anton Pannekoek, "De Derde Internationale en de wereldrevolutie", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1920, blz. 169.
 101. Anton Pannekoek, "Het Duitse kommunisme", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1919, blz. 778.
 102. Voor een uitvoeriger schildering van de hier zeer beknopt weergegeven gebeurtenissen zij o.a. verwezen naar Pannekoeks beide opstellen "Strijd over de kommunistische taktiek in Duitsland" en "Het Duitse kommunisme" in "De Nieuwe Tijd" van 1919. Hij constateert daar, dat de centrale "om haar wil ten opzichte van de verkiezingen door te drijven geen andere weg openstond; had zij de 18 meest besliste opposanten niet tevoren uitgedreven, dan was haar standpunt verworpen." (t.a.p. blz. 778).
 103. Anton Pannekoek, "Het Duitse kommunisme", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1919, blz. 779.
 104. ibidem, blz. 780.
 105. "Open brief van het EKKI aan de leden van de K.A.P.D.", Moskou/Petrograd, 2 juli 1920. Men lette op de stilistische bombast. Het woord "neigen" drukt

- een tendens, een zekere aarzeling, uit. Van "beslist neigen" te spreken is een dwaasheid, zoals slechts begaan kan worden door een bolsjewistische fraseur. Overigens is deze "Open brief" ook karakteristiek voor de bolsjewistische bestrijdingsmethoden. Er wordt in gezegd, dat de opvattingen van de K.A.P.D. "openlijk afwijken" van het bolsjewisme. Dat is, zou men willen uitroepen, ook zonder die wijsneuzige opmerking van het EKKI zo klaar als een klontje: omdat hun opvattingen van die der bolsjewiki afwijken hebben de KAPD-ers oppositie gevoerd en zij hebben dat uiteraard openlijk gedaan om over de omstrede kwesties een discussie uit te lokken; zij hebben hun standpunt in tal van gedrukte publikaties vastgelegd. Het EKKI trapt echter de open deur in om de KAPD te verketteren. De vraag of de opvattingen van de KAPD al dan niet juist zijn is voor de Derde Internationale minder belangrijk. Daaraan wordt dan ook in de "Open brief" weinig of geen aandacht besteed. Wel wordt het daarin gelaakt, dat "de KAPD de z.g. Hamburgse richting binnen haar rijen duldt, wier leiders zich tot openlijke kontrarevolutionaire nationalistten hebben ontwikkeld". Het verwijt is kras om tweeeërlei reden. In de eerste plaats, omdat de opvattingen waarop hier bedoeld wordt - door Laufenberg en Wolffheim ontwikkeld in hun "Revolutionärer Volkskrieg oder konterrevolutionärer Bürgerkrieg?", in 1920 te Hamburg als brochure (16 pagina's) verschenen, maar in 1919 al gepubliceerd als bijlage van de "Kommunistische Arbeiter Zeitung" - door Pannekoek (in zijn opstel "De Derde Internationale en de wereldrevolutie" in "De Nieuwe Tijd" van 1920, blz. 202) terstond zijn veroordeeld en door de meerderheid van de KAPD zijn afgewezen. In de tweede plaats, omdat deze, spoedig als "Nationalbolschewismus" getypeerde Hamburgse richting voor de KAPD, die zich ervan ontdoet, volstrekt niet karakteristiek blijkt, daarentegen onder de bolsjewistische bestrijders van de KAPD de nodige vertegenwoordigers vindt. Wanneer lieden als Radek of Ruth Fischer over Duitsland als over "de proletarische natie" spreken en eer bewijzen aan de rechtse putschist Leo Schlageter ("de moedige soldaat van de kontra-revolutie", zoals Radek hem in "Die Rote Fahne" van 26 juni 1923 noemt) die met de wapens in de hand tegen de Franse bezettingstroepen heeft gestreden, dan doen zij in "nationaalbolsjewisme" voor Wolffheim en Laufenberg bepaald niet onder! Integendeel.
106. Anton Pannekoek, "Die taktischen Differenzen in der Arbeiterbewegung", Hamburg 1909, blz. 58 t/m 67.
 107. W.I. Lenin, "De linkse stroming, een kinderziekte van het communisme", Amsterdam 1933, blz. 22.
 108. Anton Pannekoek, "Die taktischen Differenzen", enz. blz. 62.
 109. W.I. Lenin, "De linkse stroming", blz. 31.
 110. Anton Pannekoek, "Die taktischen Differenzen", enz. blz. 43.
 111. W.I. Lenin, "De linkse stroming", blz. 32.
 112. W.I. Lenin, "De linkse stroming", blz. 31.
 113. ibidem, blz. 36 e.v.
 114. De vraag heeft - bij Pannekoek en zijn geestverwanten - vanzelfsprekend géén betrekking op het parlementarisme der reformisten, op het parlementarisme van Troelstra of Schaper bijvoorbeeld, dat zij (zie hoofdstuk 3) altijd in strijd met het klassebelang van de arbeiders hebben geacht.
 115. Men krijgt daarbij soms de indruk, dat Lenin van het (burgerlijke) parlementarisme spreekt, waar hij het parlement bedoelt!
 116. W.I. Lenin, "De linkse stroming", enz. blz. 38. De hier geciteerde woorden

- van Lenin zijn voor het bolsjewisme zeer typerend. Het vat, als het er op aan komt, de proletarische revolutie als een "staatsgreep" op, niet als een maatschappelijk proces. Men vergelijke dat met wat Pannekoek in zijn "Taktische Differenzen" (blz. 61) over het anarchisme opmerkt, namelijk, dat het "voortdurend bezig is revoluties te ensceneren" omdat het "de tradities der burgerlijke omwentelingen voortzet". Dat de bolsjewiki steeds in termen van "revolutie" denken, niet in termen van "klassenstrijd" heeft dezelfde oorzaak. Ook zij zetten burgerlijke tradities voort en ook zij staan op burgerlijke bodem. Dat is Pannekoek overigens in 1920 nog volstrekt niet duidelijk. Nóg niet!
117. W.I. Lenin, "De linkse stroming", enz. blz. 45.
118. "Die Aktion", Xle jaargang, Heft 11/12, 19 maart 1921, kolom 167. Het antwoord van Pannekoek aan Erich Mühsam verscheen in dezelfde aflevering. De brief van Mühsam aan Pannekoek werd opgenomen in "Die Aktion" van 13 november 1920 (10e jrg. Heft 45/46). Zij werd door Mühsam geschreven eind september 1920.
119. Naar de schijn is dat, voor wie de betreffende korrespondentie leest, allerminst zo. Maar schijn bedriegt nu eenmaal. "Alle wetenschap", heeft Marx eens in een polemieek tegen de vulgair-ekonomen opgemerkt, "zou overbodig zijn, wanneer de verschijningsvorm en het wezen der dingen direkt met elkaar zouden samenvallen" ("Das Kapital", Band III, 2, Ring-Verlag, Zürich 1934, blz. 870).
120. "Die Aktion", 19 maart 1921 (Heft 11/12), kolom 162.
121. Anton Pannekoek, "Omwentelingen in de toekomststaat", Leiden 1907, blz. 3.
122. Herman Gorter, "Die marxistische revolutionäre Arbeiterbewegung in Holland", "Proletarier", II, 1, februari 1922, blz. 16.
123. De auteur van dit boek stelt er prijs op te verklaren, dat hij de methode, dat wil zeggen de maatschappijbeschouwing van Nieuwenhuis even krachtig veroordeelt als diens persoon hem respekt inboezemt. De zuiverheid van zijn bedoelingen is aan geen twijfel onderhevig. De eerlijkheid waarmee hij partij kiest voor de arbeidersklasse is zó groot, dat hij zich - niet dank zij, maar óndanks zijn denkbeelden - altijd aan haar zijde bevindt. Hij is inderdaad in Nederland datgene, wat Jan en Annie Romein hem eens genoemd hebben, namelijk "de apostel der arbeiders". Hij was hun apostel in een tijd, dat zij een apostel nodig hadden; hij is de apostel gebleven in een tijd, dat er aan apostelen geen behoefte meer bestond. In zijn apostelschap ligt tegelijk zijn zwakte én zijn kracht.
124. W.I. Lenin, "De linkse stroming", enz., Amsterdam 1933, blz. 49.
125. Anton Pannekoek, "Lenin as Philosopher" (Lenin als filosoof), "A Critical Examination of the Philosophical Basis of Leninism", New York 1948, blz. 75. Er bestaan van dit werkje van Pannekoek - dat ik eens door wijlen Sam de Wolff, en terecht, "een juweeltje" heb horen noemen - twee uitgaven. Naast een Engelse is er ook een Duitse. De laatste is de oudste. Zij verscheen - gestencild door de Groep van Internationale Communisten (G.I.C.) - in 1938 te Amsterdam onder het pseudoniem J. Harper. De Engelse vertaling is van de hand van Pannekoek zelf. De twee teksten zijn niet precies gelijk. Pannekoek heeft, bij het gereedmaken van de Engelse tekst, voor die hoofdstukjes waarin van de natuurwetenschappen sprake is, gebruik gemaakt van ontwikkelingen op dat terrein, die zich na de verschijning van de eerste, Duitse uitgave hebben voorgedaan. In de volgende bladzijden zal naar beide uitgaven worden verwezen, meestentijds echter naar de Duitse.
126. Anton Pannekoek, "Rusland en het Kommunisme" (Antwoord aan Henriëtte Roland Holst), "De Nieuwe Tijd", jrg. 1921, blz. 648. De bedoelde woorden zijn te vinden in een noot, die op blz. 647 begint en op de volgende pagina doorleest.
127. De uitspraak van Heinrich Brandler, toendertijd voorzitter van de V.K.P.D. (Vereinigde Kommunistische Partei Deutschlands) is o.a. te vinden in een verzameling van op de K.P.D. betrekking hebbende documenten, uitgegeven door de K.A.P.D. onder de titel "Die K.P.D. im eigenen Spiegel". Een soortgelijke verklaring als door Brandler afgelegd viel ook te beluisteren op de in 1923 in Leipzig gehouden partijdag van de K.P.D. Zie: Arthur Rosenberg, "Geschichte des Bolschewismus", Berlijn 1933, blz. 181. Rosenberg, afkomstig uit de U.S.P.D. en in Halle overgegaan tot de V.K.P.D., publiceerde zijn, gedeeltelijk op eigen ervaringen berustend boek nog net voor het aan de macht komen van Hitler. Daarna week hij naar Engeland uit.
128. Herman Gorter, "Het opportunisme in de Nederlandse C.P.", oorspronkelijk onder de titel "De eenheid van het internationale proletariaat" verschenen in "De Nieuwe Tijd", jrg. 1920, blz. 208.
129. D.J. Struik, "Het Gronings congres der communistische partij", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1919, blz. 465.
130. Dr. W. van Ravesteyn, "De wording van het communisme in Nederland", blz. 202.
131. De verheven ernst waarmee deze onzin door dr. van Ravesteyn wordt opgedist toont aan, dat het niet slechts één stap is van het verhevene naar het belachelijke, zoals het Franse spreekwoord zegt, maar soms ook omgekeerd van het belachelijke naar het verhevene, zeker voor iemand als deze auteur.
132. A.J. Koejemans vertelt in zijn boek over Wijnkoop ("David Wijnkoop, een mens in de strijd voor het socialisme", Amsterdam 1967, blz. 199), dat deze, bij een bezoek aan Moskou zo omtrent 1920 de aanwezigheid aldaar van "de Franse sociaal-patriotten Cachin en Frossard onbegrijpelijk" vond. De woordkeus is ontleend aan een mededeling in "De Tribune", afkomstig van Wijnkoop zelf, die sommige dingen blijkbaar toch ál te gortig waren. Koejemans tekent daarbij aan, dat Wijnkoop wat Frossard betreft gelijk kreeg, maar dat Marcel Cachin "een oprechte revolutionair bleek", die later "de 'grand old man' van de Franse Kommunistische Partij werd". De waarheid gebiedt te zeggen, dat Cachin, voor zover hij een revolutionaire indruk poogde te maken - wat hem bar slecht af ging - niet oprecht was en dat hij, voor zover hij oprecht was - wat hem al evenveel moeite kostte - allesbehalve revolutionair was. Dat hij de 'grand old man' van de P.C.F. werd is juist, maar hij werd het en hij kón het worden, doordat deze partij, zoals alle bolsjewistische partijen, het tegendeel van revolutionair was, wat er mede toe leidde, dat Cachin op gespannen voet leefde met de oprechtheid. Overigens hield Wijnkoop Cachin niet ten onrechte voor een patriot; hij wás er een en hij was er opnieuw een toen de P.C.F. op haar kongres van Villeurbanne (januari 1936) de Franse nationale symbolen mede tot de hare maakte.
133. Herman Gorter, "De lessen van de maartbeweging, naschrift op de Open Brief aan Lenin", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1921, blz. 393 e.v.
134. Vaak genoeg wilde de bolsjewiki de arbeiders zelfs de oude leiders teruggeven, waarvan de massa's reeds vervreemd waren, wanneer die oude leiders maar bereid waren om de 21 punten te aanvaarden. Gorters kritiek op Lenin is ook in dit "naschrift" nog lang niet scherp genoeg.
135. "Naar mijn mening", zegt Gorter tot Lenin ("De lessen van de maartbeweging",

- "De Nieuwe Tijd", jrg. 1921, blz. 375), zonder door Pannekoek op de vingers getikt te worden, "zijt gij na Marx en Engels onze eerste grote aanvoerder. Maar dat sluit niet uit, dat gij ten opzichte van de taktiek voor West-Europa dwaalt." In zijn "Open brief" heeft hij eerder reeds hetzelfde betoogd. Hij zegt daar ("Open brief aan partijgenoot Lenin", Amsterdam 1921, blz. 67): "Ik voor mij geloof dat gij de Europese verhoudingen verkeerd ziet." Elders in dezelfde brochure (blz. 63) verklaart hij: "de taktiek, die voor Rusland zo schitterend is, is hier slecht"; spreekt hij (blz. 71) van een "taktiek, die voor Rusland geheel juist was", maar die (blz. 72) voor de "West-Europese revolutie een geheel andere moet zijn", verwijt hij Lenin (blz. 63) "als Rus te oordelen", zegt hij tot hem (blz. 67): "Uw taktiek is Russisch". Pannekoek betoogt in zijn geschrift "De Derde Internationale en de wereldrevolutie" ("De Nieuwe Tijd", jrg. 1920, blz. 166), dat "niets eenvoudiger scheen dan het Russische voorbeeld na te volgen, maar dat in de Duitse revolutie bleek, dat het toch niet zo eenvoudig was."
136. Vgl. Gorter, "Open brief", enz., blz. 66.
 137. Anton Pannekoek, "Rusland, Duitsland, Amerika", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1917, blz. 229.
 138. Anton Pannekoek, "De Russische Revolutie", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1917, blz. 438-452 en 548-560.
 139. Leo Trotzki, "Von der Oktoberrevolution bis zum Brester Friedensvertrag", Belp-Bern 1918 (118 pag.), blz. 26.
 140. Anton Pannekoek, t.a.p. "De Nieuwe Tijd", jrg. 1917, blz. 559.
 141. Anton Pannekoek, "De Russische Revolutie", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1917, blz. 440.
 142. ibidem.
 143. ibidem, blz. 560.
 144. L. Trotzki, "Geschichte der Russischen Revolution", "Februarrevolution", blz. 311.
 145. Anton Pannekoek, "Vooruitzichten", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1919, blz. 314.
 146. Anton Pannekoek, "De groei van het kommunisme", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1919, blz. 495.
 147. ibidem, blz. 496.
 148. ibidem, blz. 497.
 149. ibidem, blz. 498.
 150. ibidem, blz. 501.
 151. Anton Pannekoek, "Na twee jaren", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1919, blz. 681. Vergelijkt men dit met de polemiek tegen Kautsky in "Die Neue Zeit" van 1912, waar betoogd wordt, dat het socialisme de vernietiging van de staat betekent, dan doet zich de kwalifikatie van 1919 als een theoretische zwakheid voor. Zelfs een man als Pannekoek ontkomt daar blijkbaar in de gegeven omstandigheden niet aan.
 152. Anton Pannekoek, "Na twee jaren", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1919, blz. 684.
 153. Karl Horner, "Voor het kongres in Moskou", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1920, blz. 481 e.v.
 154. Anton Pannekoek, "Sovjet-Rusland en het West-Europese kommunisme", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1921, blz. 441.
 155. Anton Pannekoek, "Hulpaktie en klassenstrijd", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1921, blz. 519.
 156. Anton Pannekoek, "Rusland en het kommunisme", "De Nieuwe Tijd", jrg.

- 1921, blz. 640, noot 1.
157. Herman Gorter, "De Internationale van Moskou", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1921, blz. 507. De studie is later ook in het Duits verschenen onder de titel "Die Moskauer Internationale" (Berlijn 1921, uitgave van de K.A.P.D.). Rosenberg citeert haar in zijn reeds genoemd boek over het bolsjewisme. Hij noemt (blz. 166) "de formuleringen van Gorter ... beïnvloed door diens sympathiën voor de K.A.P.D.", maar hij meent achteraf (in 1932) tevens, dat Gorter "wat het wezen van de zaak betreft het probleem volkomen juist heeft gesteld, namelijk: of de regering van het staatskapitalistische Rusland de strijd van het wereldproletariaat tegen het kapitalisme kan leiden." Uit de tekst blijkt duidelijk, dat Rosenberg bedoelt: Gorter beantwoordde die vraag destijds ontkennend en ik, Rosenberg, ben het in dat opzicht met hem eens! De brochure van Gorter is van wijder strekking dan men uit de woorden van Rosenberg af zou leiden. Niettemin heeft men hier te maken met een opmerkelijke erkenning van Gorters gelijk, omdat Rosenberg (Arthur) - niet te verwarren met de nazi-ideoloog Alfred Rosenberg - tot 1927 toe deel heeft uitgemaakt van de Exekutieve der Derde Internationale.
 158. Karl Horner, "De groei van het kommunisme", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1919, blz. 496.
 159. Men zie de opstellen, die Lenin en Sinowjef tussen 1914 en 1917 in "Sociaal-demokraat", het centrale orgaan van de Russische sociaaldemokratie, hebben gepubliceerd en die later gebundeld zijn in het verzamelwerk "Gegen den Strom", dat in 1921 bij de uitgeverij der Kommunistische Internationale (Carl Hoym Nachf., Hamburg) is verschenen. Pannekoek wordt er niet minder dan acht keer in genoemd, meestentijds om hem ten voorbeeld te stellen aan sociaal-patriotten en reformisten. Dat Lenin zich in die jaren ook tegen Gorters opvattingen in zake het zelfbestemmingsrecht keert - en tegen die van Radek en Rosa Luxemburg - ("Gegen den Strom", blz. 383 e.v.) doet aan zijn algemene waardering voor Pannekoek c.s. niets af, al is het wel een vingerwijzing.
 160. Anton Pannekoek, "De K.A.P.D. en Moskou", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1921, blz. 76.
 161. De uitdrukking, van Pannekoek zelf, van de Pannekoek van 1921 wel te verstaan, is te vinden in het reeds genoemde opstel "De K.A.P.D. en Moskou", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1921, blz. 79.
 162. T.a.p., blz. 79.
 163. Deze schildering der gebeurtenissen op het derde Komintern-kongres (22 juni-12 juli 1921) berust op het officiële protokol (1071 pag.), dat in 1921 verschenen is bij Carl Hoym Nachf. in Hamburg. De uiteenzetting van Karl Radek is te vinden op blz. 339-344.
 164. Behalve door Hempel van de K.A.P.D. wordt hiertegen krachtig geprotesteerd door Henriëtte Roland Holst, die niet tot de K.A.P.D. behoort. Zij acht zich ook aan de waarheid verplicht er tegen te protesteren, dat de officiële kongresredenaars van Pannekoeks en Gorters opvattingen herhaaldelijk karikaturen maken. Men vindt haar protest in het protokol op pag. 345 e.v.
 165. Zie hoofdstuk 3 van dit boek, noot 16.
 166. Uit deze woorden blijkt, dat Gorter, die in de "Open brief" en ook in zijn opstel "De lessen van de maartbeweging" aan Lenin "Leiderspolitiek" verwijt, zélf op dat tijdstip nog allerminst volledig het inzicht heeft verworven, dat de proletarische revolutie geen "leiders" kent in de zin, waarin de burgerlijke revolutie die gekend heeft of nog kent, daar waar zij, in gebieden als Zuid-Ame-

- rika bijvoorbeeld, aan de orde is. De gedachte, dat er - al is Lenin dat dan niet - een "leider" van de wereldrevolutie zou kunnen zijn, is een gedachte, die niet strookt met Pannekoeks latere zienswijzen omtrent de klassenstrijd. Maar de lezer moet hierbij wederom bedenken, dat de inzichten van Gorter en Pannekoek op dit punt rond de jaren twintig nog in alle opzichten in ontwikkeling verkeren en dat in dit boek, dat die ontwikkeling poogt te schetsen, bepaalde processen, terwille van de systematiek, na elkaar beschreven worden, die zich in werkelijkheid tegelijkertijd (en in nauwe onderlinge samenhang) voltrekken.
167. Herman Gorter, "Open brief aan Lenin", blz. 51.
 168. ibidem, blz. 57.
 169. "Protokoll des III. Kongresses der Kommunistischen Internationale", Hamburg 1921, blz. 259.
 170. In een "Manifest van de Communistische Internationale" over haar betrekkingen tot de kapitalistische wereld ("De kapitalistische wereld en de Communistische Internationale"), daterend van 1920, in Nederlandse vertaling (van de hand van W.S. van Reesema) in 1921 uitgegeven door de brochurehandel van de Kommunistische Partij, wordt uitdrukkelijk verklaard, dat "door de kommunistische Internationale de zaak van Sowjet-Rusland (dus niet de zaak van de West-Europese arbeiders! - C.B.) tot haar eigen zaak werd gemaakt" (t.a.p. blz. 43).
 171. In verband met deze situatie zijn twee citaten, waarmee diverse auteurs haar trachten te illustreren, interessant. Het eerste is ontleend aan Friedrich Engels' werkje over de Duitse boerenoorlog en luidt als volgt: "Het is het ergste, wat de leider van een extreme partij kan overkomen, wanneer hij gedwongen wordt de regering te aanvaarden in een periode waarin de ontwikkeling nog niet rijp is voor de heerschappij van de klasse die hij vertegenwoordigt en voor de doorvoering van de maatregelen, die de heerschappij van deze klasse vereist. Wat hij kan doen hangt niet van zijn wil af, maar van de hoogte, waartoe de tegenstelling tussen de verschillende klassen is gestegen en van de ontwikkelingsgraad der materiële levensvoorwaarden, der produktie- en verkeersverhoudingen waarvan de ontwikkelingsgraad der klassentegenstellingen op elk tijdstip afhankelijk is. Wat hij doen moet, wat zijn eigen partij van hem verlangt, hangt wederom niet van hem af, maar ook niet van de ontwikkelingsgraad van de klassenstrijd en haar voorwaarden; hij is gebonden door zijn verkondigde leerstellingen en eisen, die op hun beurt weer niet ontspruiten uit de maatschappelijke positie der klassen ten opzichte van elkaar en uit de stand van de produktie- en verkeersverhoudingen op dat moment, doch die ontspruiten aan zijn juist of minder juist inzicht in de algemene resultaten der maatschappelijke en politieke ontwikkeling. Hij bevindt zich aldus noodzakelijk in een niet op te lossen dilemma: wat hij doen kan is in strijd met geheel zijn vroeger optreden, zijn principes en het direkte belang van zijn partij en wat hij doen moet is niet door te voeren. Hij is in een woord gedwongen, niet zijn partij, niet zijn klasse te vertegenwoordigen, doch die klasse voor wier heerschappij de ontwikkeling juist rijp is. Hij moet in het belang van de ontwikkeling zelf de belangen van een hem vreemde klasse behartigen en zijn eigen klasse met frasen en beloften, met de verzekering afschepen, dat de belangen van die vreemde klasse haar eigen belangen zijn. Wie in deze scheve positie geraakt is reddeloos verloren." (Engels, "Der Deutsche Bauernkrieg", Berlijn 1932, blz. 117). De andere uitspraak is eveneens van Engels. Zij komt voor in een brief, die hij op 23 april 1885 schrijft aan de Russische revolutionaire Vera Sassoevitsj. "Degenen", aldus Engels, "die er zich op beroemden een revolutie te hebben gemaakt, hebben nog steeds de dag daarop moeten konstateren, dat zij niet wisten wat zij deden, dat de revolutie die zij gemaakt hadden volstrekt niet leek op de revolutie die zij hadden willen maken." De eerste uitspraak is vaak geciteerd door de mensjewiki, die haar ten onrechte als een waarschuwing opvatten in plaats van als de beschrijving van bepaalde omstandigheden; die haar beschouwen als een soort van "ex-kuus" om de revolutie te laten stagneren. De tweede uitspraak (Marx/Engels, "Ausgewählte Briefe", Ost-Berlin 1953, blz. 459) is bijzonder aardig, wanneer men haar vergelijkt met de opvatting van b.v. Trotzki en diens eerder geciteerde verwijzing naar Olminski.
 172. De verdieping van Pannekoeks inzicht, kan men zeggen, komt hierop neer, dat hij beseft, dat het in het geval van de bolsjewiki zo is, dat het feit, dat zij een andere revolutie willen maken dan zij in werkelijkheid doen, niet zonder meer een kwestie van mislukt willen is. Hun wil is zelf een produkt der omstandigheden, bijkomstige eigenaardigheid van de bijzondere verhoudingen, waaronder zich in Rusland de burgerlijke omwenteling voltrekt.
 173. Uitgave van de G.I.C.; gestencild, 11 pagina's; zonder jaartal.
 174. Brief van 25 februari 1908 in: Lenin, "Briefe an Maxim Gorki", Wenen 1924, blz. 19.
 175. Empiriokriticisme is de naam, die de Zürichse filosoof Richard Avenarius (1843-1896) gebruikt om de door hem ontwikkelde leer aan te duiden. Het woord is gekozen, omdat zij neerkomt op een kritisch onderzoek van de ervaringen.
 176. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat Mach voor het marxisme niet interessant zou zijn. Hij is dat wel degelijk en wel om deze redenen, dat hij voor de fysika de weg heeft gewezen naar die overwinning van het mechanische materialisme, die Friedrich Engels in zijn geschrift over Feuerbach, maar duidelijker nog in zijn "Anti-Dühring", niet slechts heeft voorzien, doch ook voor noodzakelijk heeft gehouden. Als Engels verklaart, dat de natuurkunde van zijn tijd "een beperkt metafysisch karakter" heeft; dat "de starheid en volstrekte geldigheid der natuurwetten alleen maar in de menselijke voorstelling bestaan, geenszins aan de natuur als zodanig eigen zijn" en dat de natuurkundigen niet dienen te vergeten, dat de "resultaten, waarin hun ervaringen zijn samengevat, begrippen zijn" (voorwoord van 1885 bij de tweede druk van de "Anti-Dühring"), dan legt hij de vinger op dingen, die ook bij Mach in het middelpunt der belangstelling staan.
 177. Jozef Dietzgen (1828-1888) drukt, wat zijn maatschappelijke inzichten betreft, geheel de voetsporen van Marx, maar heeft op het gebied van de filosofie oorspronkelijk werk verricht en uit het historisch-materialisme konsekwenties getrokken voor de leer van het denken.
 178. J. Harper, "Lenin als Philosoph", Amsterdam 1938, blz. 23.
 179. ibidem, blz. 89/90.
 180. In het bewuste, laatste, hoofdstuk van "Materialismus und Empiriokritizismus" (aldaar op blz. 355) merkt Lenin op, dat Mach van het begin tot het eind een gevecht levert tegen de "metafysiek" in de natuurwetenschappen en daaronder dan het natuurwetenschappelijk materialisme verstaat. Dat is voor Lenin - voor wie Engels zijn opmerking over het metafysische karakter der (toenmalige) natuurwetenschappen blijkbaar geheel tevergeefs heeft gemaakt - zoveel als een halsmisdad. Want Lenin beschouwt het natuurwetenschappelijk (d.i. het burgerlijk) materialisme als "een hoeksteen", waaraan niet mag worden geraakt ("Materialismus und Empiriokritizismus", blz. 360). Dat is dan het standpunt

- van iemand, die in 1920 zonder blikken of blozen van Pannekoek durft te beweren, dat deze "blijk geeft, dat hij het abc van het marxisme niet heeft begrepen" (Lenin, "De linkse stroming", blz. 24).
181. J. Harper, "Lenin als Philosoph", enz. blz. 90.
182. ibidem, blz. 91.
183. Een Nederlandse vertaling van "Die Welträtsel", van de hand van M.H. Flothuis verscheen bij de Hollandia-Drukkerij in Baarn 1913. Het jaartal is hier belangrijk. Op het tijdstip namelijk, dat de Nederlandse uitgave het licht ziet, zijn hier te lande de kerkelijke partijen aan het bewind, die in 1908 het ministerie-Heemskerk hebben gevormd. Het voorbericht van de vertaler maakt er geen geheim van, dat deze in Haeckel een waardevol bondgenoot ziet in de strijd voor de verlichting van de geesten, tegen de dogma's, waaraan de konfessionelen hun politieke invloed danken. Duidelijker kan Pannekoeks oordeel over Haeckels boek bijna niet bevestigd worden.
184. Na Pannekoeks dood op 28 april 1960 heeft de auteur van dit boek in een "In memoriam", dat in een der Nederlandse dagbladen en in iets andere vorm ook in het orgaan "Spartacus" is gepubliceerd, gewezen op de grote betekenis van diens "Lenin als filosoof" temidden van heel zijn omvangrijk oeuvre. Voor "Politiek en Cultuur", het "theoretisch" tijdschrift van de Nederlandse bolsjewieken, is dat aanleiding geweest tot een tirade in het juli/augustusnummer van datzelfde jaar. Over Pannekoeks boekje werd daarin echter maar bitter weinig gezegd. "Politiek en Cultuur" beperkte zich, wat betreft de zaak waar het om ging, tot twee kleine opmerkingen. Het blad noemde Pannekoeks uitspraak, dat "het marxisme van Lenin en van de bolsjewistische partij een legende" is, "een enormiteit", zonder zelfs maar een poging te doen om aan te tonen, waarin die "enormiteit" dan wel zou bestaan. Het tijdschrift keerde zich voorts - zonder argumenten natuurlijk - tegen Pannekoeks stelling, dat de kerk en de religie voor Lenin de gevaarlijkste vijanden zijn. Wie zich echter in Lenins boek verdiept, die treft daarin de bewijzen voor Pannekoeks stelling overvloedig aan. Men vindt ze ook in de rede, die de Russische partij-filosof Deborin in de kommunistische akademie te Moskou heeft uitgesproken naar aanleiding van de 250ste sterfdag van Spinoza (opgenomen in Thalheimer/Deborin, "Spinozas Stellung in der Vorgeschichte des dialektischen Materialismus", Wenen 1928). Voortdurend wordt daarin het aksent gelegd op Spinoza's atheïsme en het religieuze bijgeloof wordt tot het fundament van het monarchale systeem verklaard. Ware die rede niet in 1927 uitgesproken, men zou kunnen geloven, dat ze speciaal gehouden werd om de redactie van "Politiek en Cultuur" voor schut te zetten.
185. J. Harper, "Lenin als Philosoph", enz. blz. 88.
186. ibidem, blz. 91 e.v.
187. ibidem, blz. 93.
188. ibidem, blz. 94.
189. ibidem, blz. 95.
190. ibidem, blz. 95/96.
191. ibidem, blz. 98.
192. ibidem, blz. 100.
193. "Communisme en godsdienst", blz. 6.
194. Hij geeft toe, dat het er voor velen bij komt. "Maar", zegt hij, "het is niet de hoofdzaak. Met zulke oppervlakkige meningen over zijn tegenstanders kan het proletariaat alleen maar zichzelf schaden".
195. De uiteenzetting is in "Communisme en godsdienst" te vinden op bladzijde 7.

- De hierboven vervolgens geciteerde woorden staan op blz. 5.
196. "Communisme en godsdienst", blz. 10.
197. Langs zijn neus weg constateert Pannekoek, dat men de C.P. te veel eer geeft als men zegt, dat zij het atheïsme propageert en de godsdienst bestrijdt. Het zijn de Dageraadsmensen, verklaart hij, die met ernstig overwogen argumenten de religie kritiseren. De C.P. onderneemt daartegen alleen maar honende en kwetsende uitvalen. Een symptoom van geestelijke armoede!
198. "Communisme en godsdienst", blz. 5.
199. Voor deze en soortgelijke feiten: zie Fritz Lieb, "Rusland onderweg", Amsterdam 1946, blz. 238 e.v.
200. Edm. Halley (1656-1742); Engels sterrekundige.
201. Arthur Rosenberg, "Geschichte des Bolschewismus", als boven, blz. 231.
202. Robert Vincent Daniels, "Das Gewissen der Revolution; kommunistische Opposition in Sowjetrusland", Keulen/Berlijn 1962, blz. 474. De oorspronkelijke Amerikaanse uitgave verscheen in 1959.
203. Daniels, "Das Gewissen der Revolution", blz. 474.
204. Dr. A. Stam, "Van Marx tot Mao", Groningen 1968, blz. 298.
205. De reden, dat aan dr. Stam de wezenlijke verschillen tussen marxisme en leninisme ontgaan is dezelfde, waarom ze aan Lenin ontgaan zijn, namelijk onvoldoende bekendheid met het marxisme. Sedert de dagen, dat in Nederland prof. Treub en prof. Bolland het marxisme probeerden "af te maken" is hier niet zo'n knullig boek daarover van de pers gekomen. Het zou, maar het is daarvoor hier uiteraard de plaats niet, met de stukken in de hand te bewijzen zijn, dat dr. Stam de marxistische plank bijna voortdurend mis slaat. Uiteraard heeft hij zijn proefschrift moeten verdedigen voor de senaat van de Utrechtse universiteit. Dat het blijkbaar geen der aanwezige hoogleraren is opgevallen hoe vaak de promovendus daarin van Marx' opvattingen maar wat maakt, is een pikante bijkomstigheid, die overigens, naar de geschiedenis van de Marx-bestrijding aantoon, minder ongelooflijk is dan zij op het eerste gezicht schijnt.
206. Anton Pannekoek, "Communisme en godsdienst", blz. 8.
207. R.V. Daniels, "Das Gewissen der Revolution", enz. blz. 415.
208. Anton Pannekoek, "Marx-Studiën", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1905, blz. 5 en 139.
209. "Politiek en Cultuur", juli/augustus 1960.
210. De uitdrukking wordt door Pannekoek zelf gebruikt.
211. Lenin, "Ein Schritt vorwärts, zwei Schritte zurück", Ausgewählte Werke, Band 2, Wenen 1932, blz. 436.
212. Lenin, "Die dringendsten Aufgaben unserer Bewegung", Ausgew. Werke, Band 2, blz. 14 en "Was tun?", ibidem, blz. 128.
213. Rosa Luxemburg, "Organisatorische problemen van de Russische sociaaldemocratie". Haar opstel verscheen in het Russisch op 10 juli 1904 in de "Iskra", de door Lenin gestichte partijkrant, die als gevolg van diverse omstandigheden juist gedurende dat jaar een spreekbuis der mensjewiki was. In het Duits werd het gepubliceerd in de door Kautsky uitgegeven "Neue Zeit", jrg. 22, 1903/1904, Band 2, blz. 492.
214. Blanquisme: aldus genoemd naar Auguste Blanqui (1805-1881), een beroemd Frans revolutionair, die voorstander was van een diktatuur der revolutionaire avantgarde en die zijn denkbeelden zocht te verwezenlijken met behulp van in het geheim samenzwerende genootschappen.
215. Dat Rosa Luxemburg in haar brochure "Massa-staking, partij en vakbonden"

juist uit de ervaringen van de Russische revolutie van 1905 vérgaande konklusies trekt voor wat betreft de karakteristieke vormen van de proletarische strijd, is hiermee niet in tegenspraak. Zij doet het, en zij kan het doen, doordat zij de Russische gebeurtenissen van 1905 door een marxistische, door een West-Europese bril bekijkt. Lenin, die een Russische bril draagt, kan het niet. Rosa Luxemburg, die zelf naar Rusland is gegaan, trekt uit wat zij voor haar ogen ziet gebeuren bijvoorbeeld de konklusie, dat "het een volstrekt mechanische en ondialectische opvatting is, dat er altijd eerst sterke organisaties aanwezig moeten zijn eer het tot strijd kan komen". Lenin schrijft aan Gorki: "Alles wat nodig is ontbreekt. Er is geen organisatie. Het is om te huilen." De reacties zijn karakteristiek. Karakteristiek is eveneens, dat Rosa Luxemburg zich met de door haar uit de Russische revolutie van 1905 getrokken lessen in de allereerste plaats mengt, niet in de problemen der Russische sociaaldemocratie, maar in de in Duitsland op gang gekomen debatten over de massastaking. Voor West-Europa zijn de gevolgtrekkingen van Rosa Luxemburg van veel meer betekenis dan voor Rusland!

216. J. Harper, "Lenin als Philosoph", enz. blz. 105, 106 en 107.
217. Zie hoofdstuk 5.
218. Met de term "blanquistisch" is de bolsjewistische partij ten aanzien van een zeer wezenlijk punt gekarakteriseerd, maar natuurlijk niet volledig. Het "blanquisme" van Lenin is niet precies het "blanquisme" van Auguste Blanqui, zomin als de verhoudingen in het tsaristische Rusland identiek zijn aan die in het voor-revolutionaire Frankrijk, dat overigens al ten grave is gedaald wanneer de revolutionaire werkzaamheid van Blanqui begint. De partij van Lenin valt ook nog op door andere dingen, die zij met sommige van de overige revolutionaire partijen in Rusland gemeen heeft. Zij is een zeer Russisch fenomeen. Dat onderstreept alleen maar Pannekoeks opvattingen, maar voor hetgeen ons hier bezig heeft gehouden is het niet nodig geweest om daar nader op in te gaan.
219. De Duitse titel van de bewuste beschouwing luidt: "Die Überwindung der Partei". Andere geschriften waarin Otto Rühle zijn opvattingen heeft neergelegd zijn het in 1921 te Frankfurt a.M. verschenen "Grundfragen der Organisation" en zijn brochure "Von der bürgerlichen zur proletarischen Revolution" (Dresden, 1924), de herdruk van een tekst, die drie jaar eerder al in "Die Aktion" van Pfemfert werd gepubliceerd. Voor een uitvoeriger dokumentatie en een iets meer in bijzonderheden afdalende schildering van Rühles ontwikkeling zij verwezen naar "Dokumente der Weltrevolution", Band 3: "Die Linke gegen die Parteiherrschaft", alsmede naar het opstel "De K.A.P.D. en 'Moskou'" van de hand van L. v.d. Linde in "De Nieuwe Tijd" van 1920, blz. 808.
220. Rosa Luxemburg, "Rede zum Programm", Berlijn 1919, blz. 18.
221. "K.A.Z.", nr. 139, oktober 1920.
222. Anton Pannekoek, "De K.A.P.D. en Moskou", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1921, blz. 77.
223. Anton Pannekoek, "Twee standpunten", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1921, blz. 154.
224. De lezer zij verwezen naar hoofdstuk 5 van dit boek.
225. "Kommunistische Arbeiter Zeitung", Berlijn, nr. 112 (verschenen in juli 1920): "Ein Brief des Genossen Pannekoek". De bewuste brief is gedateerd 5 juli 1920.
226. De geschiedenis van de K.A.P.D. of die van de K.A.P.N. kan slechts begrepen worden, wanneer men haar tegen de achtergrond van dit verschil beschouwt. Als Gorter zich in 1923 bemoeit met de theoretische twisten, die op dat mo-

ment in de K.A.P.D. tot een scheuring hebben geleid tussen de richting der Berlijners en die van de Esseners (met een wat boosaardige, maar wel gerechtvaardigde woordspeling zou men kunnen spreken van de Essenen, met welke naam, naar men weet eens een bekende, vlijtig kommunistische deugden betrachtende, joodse gemeente in het oude Israël werd aangeduid), dan ziet hij dat verschil en dus de diepere oorzaak van die twisten nog allerminst. Zijn aan de scheuring gewijde brochure "Die Notwendigkeit der Wiedervereinigung der kommunistischen Arbeiterparteien Deutschlands" ("De noodzakelijkheid van de hereniging der kommunistische arbeiderspartijen van Duitsland"), die in 1923 in Berlijn verschenen is, vindt de schrijver van deze regels, met alle respect voor Gorter, ronduit slecht. Maar er komt een opmerking in voor, die in verband met de dingen waar het om gaat de moeite waard is om te releveren. Gorter konstateert namelijk (op blz. 18), dat het verschil tussen de beide richtingen in de praktijk veel kleiner is dan in de theorie. Men moet dat - maar Gorter zelf doet dat niet - zó verstaan, dat praktisch toch eigenlijk noch de Esseners, noch de Berlijners werkelijk klassenstrijd konden voeren. Gorters opvatting, dat beide stromingen maar weer zo spoedig mogelijk samen moeten gaan, is onder andere op het geringe praktische verschil gebaseerd. Hij is nog ver van het inzicht, dat de ongeveer gelijke praktijk van Esseners en Berlijners een gevolg daarvan is, dat er voor dergelijke partij-organisaties helemaal geen klassenstrijdpraktijk is weggelegd en dat de hen in zeker opzicht, net als Rühles Unionen, kenmerkende "kunstmatigheid" de reden is, dat zij ten dode opgeschreven zijn. Gorter zelf zwelgt, als hij de bewuste brochure schrijft, nog in de "kunstmatigheid". Zijn vlugschrift is namelijk tevens een pleidooi voor het stichten van een "Kommunistische Arbeiders Internationale". Deze is, als doodgeboren kindje, formeel inderdaad tot stand gekomen. Dood geboren, zoals de Berlijners hebben gevreesd, maar om nog heel andere redenen dan zij, die toch ook de partij-opvatting aanhangen, wel hebben kunnen voorzien.

227. Wie het lot begrijpt van partijen als de K.A.P.D. of de K.A.P.N., die allebei een proletarische, dat wil zeggen niet-parlementaire partij willen zijn, begrijpt ook het lot van andere, sinds het begin van de jaren dertig ontstane partijen, die dat geenszins nadrukkelijk willen, doch zich naar bekende trant als "socialistisch" presenteren. Voor zover zij een staatskapitalistisch of een parlementair karakter dragen is hun "socialisme" niet meer dan een vijgenblad en voor zover zij zelf hun "socialisme" ernstig pogen te nemen gaan zij er aan kapot, dat de tijd voor "socialistische" partijen voorgoed voorbij is. Zolang P.J. Schmidt en Jacques de Kadt namens de in 1932 uit een oppositie binnen de S.D.A.P. ontstane O.S.P. parlementaire redevoeringen kunnen afsteken is voor die nieuwe loot aan de stam van het partijwezen de hemel onbewolkt. Maar zij wordt, zoals het sociaaldemocratische dagblad "Vooruit" het niet zonder hypokrisie maar wel overeenkomstig de waarheid heeft uitgedrukt, "geteisterd als zij het eerste revolutionaire zuchtje te doorstaan krijgt" ("Vooruit", 13 augustus 1934). Als in juli 1934 het werklozenverzet in de Amsterdamse Jordaan noopt tot een bezinning op de klassenstrijd en zijn methoden, wordt de O.S.P. ten grave gesleept. Van soortgelijke organisaties hier en elders kan iets dergelijks worden gezegd. Dat de na-oorlogse P.S.P. tot dusver aan het lot van de O.S.P. ontsnapt is, komt omdat zij tot nu toe voor de klassenstrijd nauwelijks oog heeft gehad. Zo zij het zou krijgen, zou daarmee de kans op haar ondergang aanzienlijk worden vergroot.
228. In hoofdstuk 1 van dit boek is reeds aangekondigd, dat op Pannekoeks "Vijf

stellingen over de klassenstrijd" zou worden teruggekomen. Zij zijn in 1968 herdrukt als bijlage bij een Franse brochure over de mei-gebeurtenissen van dat jaar: "La grève généralisée en France" (uitgave van I.C.O.). Het is die tekst die wij gebruiken.

229. Het is de overtuiging van de schrijver, dat hetgeen men in de "Vijf stellingen" als een zekere tegenstrijdigheid ervaart, veroorzaakt is door bepaalde ontwikkelingen van de raden-kommunistische beweging in Nederland. In de bezettingsjaren ontstaan nauwe kontakten tussen de raden-kommunistische "Groep van Internationale Communisten" (G.I.C.) enerzijds en leden van Sneevliets voormalige, min of meer trotskistische, maar ook vroegere O.S.P.-ers bevattende R(évolutionair) S(ocialistische) A(rbeiders) P(artij) anderzijds. Die kontakten leiden er toe, dat nog gedurende de oorlog beide stromingen opgaan in de aldus genoemde "Spartacusbond". Direkt na de bevrijding publiceert die een aantal stellingen, vastgesteld op een bondskonferentie in december 1945. "Taak en wezen van de nieuwe partij" luidt de titel van het desbetreffende document, dat precies tot uitdrukking brengt wat er op dat moment gemiddeld in de "Spartacusbond" aan opvattingen leeft en dat om die reden dan ook kan worden aangeduid als een kompromis, dat overigens niet heeft standgehouden. Aan "de nieuwe partij" wordt in genoemd geschrift een rol van betekenis toegerekend en er wordt gesteld, dat haar "praktisch ingrijpen in de klassenstrijd niet het minst belangrijke deel van haar taak is" (blz. 20 en 21). Pannekoek, die weliswaar altijd krachtig verdedigt wat hij voor juist houdt, maar tevens ook zijn leven lang aandachtig naar anderen heeft geluisterd en zeker naar organisaties, die door hem als de exponent van een maatschappelijke ontwikkeling worden gezien, is er zonder twijfel tijdelijk door beïnvloed als hij in 1946 zijn "Vijf stellingen" op het papier zet.
230. De briefwisseling tussen Anton Pannekoek en Pierre Chaulieu bestaat uit een brief van eerstgenoemde, een antwoord van Chaulieu en een wederwoord van Pannekoek. Pannekoek, die - naar hij zelf in zijn eerste brief heeft opgemerkt - moeite had om zich in het Frans op voldoende wijze uit te drukken, schreef in het Engels. Zijn tekst werd door de groep "Socialisme ou Barbarie" in het Frans vertaald. De eerste brief van Pannekoek en het antwoord van Chaulieu werden tegelijkertijd gepubliceerd in het tijdschrift "Socialisme ou Barbarie", nr. 14, april/juni 1954. De tweede brief van Pannekoek werd door "Socialisme ou Barbarie" niet afgedrukt. Een complete Nederlandse vertaling van de drie brieven verscheen in oktober 1954 in het toendertijd door de "Spartacusbond" uitgegeven discussie-organ "Daad en Gedachte". De eerste brief van Pannekoek en het antwoord van Chaulieu werden daartoe uit het Frans vertaald, de tweede brief van Pannekoek uit het Engels. Een afschrift ervan werd voor dit doel door Pannekoek beschikbaar gesteld. Hier wordt uit de Nederlandse uitgave geciteerd. De eerste brief van Pannekoek is gedateerd 8 november 1953. Het antwoord van Chaulieu en de tweede brief van Pannekoek zijn zonder datum.
231. Het is blijkbaar dit, wat de lezers van "Socialisme ou Barbarie" niet mochten vernemen. Weinig kon Pannekoek, toen hij Chaulieu voor stalinistische methoden waarschuwde, vermoeden, dat deze ze juist al terstond, met betrekking tot Pannekoeks brief zou toepassen. Dat dezelfde Chaulieu vele jaren later - schrijvende onder het pseudoniem Jean-Marc Coudray (in het opstel "La révolution anticipée" in het verzamelwerkje "Mai 1968: la Brèche", Fayard, Parijs 1968) - naar aanleiding van de strijd van het Franse proletariaat in mei en juni '68 met zoveel woorden zou verklaren, dat een dergelijk optreden altijd wel door hem voorzien was, is iets dat zelfs Franse geestverwanten van Pannekoek, die Chaulieu veel beter kennen dan hij ooit gedaan heeft, niet hebben verwacht. Aanhangers van partijmethoden blijken, als het op de toepassing van partijmethoden aankomt altijd nog weer een stap verder te gaan dan men wel vreest!
232. Anton Pannekoek, "De crisis in Rusland", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1921, blz. 263.
233. ibidem, blz. 264.
234. Anton Pannekoek, "Socialisering", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1919, blz. 559.
235. ibidem, blz. 554.
236. ibidem, blz. 558.
237. ibidem, blz. 558 en 559.
238. ibidem, blz. 560.
239. ibidem, blz. 560.
240. Het verschil tussen Otto Bauer en de bolsjewiki is kleiner dan op het eerste gezicht lijkt. Had Lenin niet geschreven, dat de algemene, omvattende "arbeiderskontrolle" over de kapitalisten en hun mogelijke aanhangers de hoofdzak was en niet de konfiskatie van het eigendom der kapitalisten? ("Werden die Bolschewiki die Staatsmacht behaupten?", Sämtl. Werke XXI, blz. 332). De Russische arbeiders brachten de bolsjewistische leuze van "arbeiderskontrolle over de produktie" op deze wijze in praktijk, dat zij zélf, op eigen gelegenheid en eigenmachtig onteigeningen doorvoerden. Van bolsjewistisch standpunt bekeken was dat storend. Rosenberg ("Geschichte" enz. blz. 115) heeft gelijk waar hij beweert, dat "niet de bolsjewiki het Russisch ondernemersdom onteigend hebben, maar dat de arbeiders het spontaan, tegen de wil der bolsjewiki deden". Vandaar, dat het dekreet op de arbeiderskontrolle van 14 november 1917 (nieuwe tijdrekening) bepaalde, dat de arbeiders geen bedrijven op eigen initiatief onteigenen mochten en zich niet in de dagelijkse leiding van het bedrijf mochten mengen!
241. In mei 1918 besluit het eerste Al-Russische kongres der economische raden, dat "de doorvoering der nationalisaties slechts door de Opperste Economische Raad geschieden mag of door de Raad van Volkskommissarissen met toestemming van de O.E.R." (geciteerd uit A. Goldschmidt, "Die Wirtschaftsorganisation Sowjetrusslands", Berlijn 1920, blz. 228). Kort tevoren, in april 1918, was de "individuele verantwoordelijkheid" van de "bedrijfsdirekteur" ingevoerd, die daarmee geen verantwoording meer schuldig was aan de arbeiders van het bedrijf, maar aan de hogere autoriteiten. Weer eerder, in januari 1918, werd de zelfstandigheid der bedrijfsraden aanzienlijk beknot.
242. Vgl. Karl Marx, "Das Kapital" (uitgave verzorgd door het Marx-Engels-Lenin-Instituut te Moskou, Wenen 1932) Band I, blz. 92 en Marx, "Zur Kritik der politischen Oekonomie", Zürich 1934, blz. 36.
243. Een gedenkschrift van het Volkskommissariaat voor Financiën, dat in 1921 te Moskou wordt uitgereikt aan de deelnemers aan het derde kongres van de Komintern, prijst deze inflatiepolitiek notabene, omdat zij een "weg naar het socialisme" zou wezen.
244. Karl Marx, "Das Kapital", als voren, blz. 93, noot 40 aldaar.
245. Gegevens, ontleend aan het aan informatie bijzonder rijke boek van Friedrich Pollock, "Die planwirtschaftlichen Versuche in der Sowjetunion 1917-1927", Leipzig 1929.

246. Gegevens uit Pollock, "Die planwirtschaftlichen Versuche", enz.
247. A. Pannekoek, "Socialisering", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1919, blz. 562.
248. A. Pannekoek, (onder pseudoniem P. Aartsz), "De Arbeidersraden", Amsterdam 1946, blz. 7 en 8.
249. W.I. Lenin, "Werden die Bolsjewiki", enz. Sämtl. Werke XXI, blz. 332.
250. W.I. Lenin, "Staat und Revolution", Sämtl. Werke XXI, blz. 510.
251. N. Bocharin, "Die Oekonomie der Transformationsperiode", Hamburg 1922, blz. 35 en 129.
252. W.I. Lenin, "Die drohende Katastrophe und wie soll man sie bekämpfen", Sämtl. Werke XXI, blz. 233 en 234.
253. W.I. Lenin "Ueber die Naturalsteuer", Werke, Band 32, Dietz Verlag, Oost-Berlijn 1961, blz. 347.
254. W.I. Lenin, "Werden die Bolschewiki", enz. Sämtl. Werke XXI, blz. 332.
255. Anton Pannekoek, "De Arbeidersraden", blz. 13.
256. ibidem, blz. 13.
257. "Russische Korrespondenz", no. 10, blz. 12.
258. P. Aartsz, "De Arbeidersraden", blz. 75.
259. ibidem, blz. 23.
260. ibidem, blz. 35 en 36.
261. ibidem, blz. 41.
262. W.I. Lenin, "Werden die Bolschewiki die Staatsmacht behaupten?", Sämtl. Werke XXI, blz. 338.
263. "Er is", schrijft Lenin ("Werden die Bolschewiki die Staatsmacht behaupten", Sämtl. Werke XXI, blz. 330), "in de moderne staat een apparaat, dat bijzonder nauw verbonden is met de banken en ondernemerssyndikaten... Dit apparaat mag niet worden stukgeslagen... Zonder de grote banken zou het socialisme niet te verwerklijken zijn. De grote banken vormen dat 'staatsapparaat', dat wij voor de verwezenlijking van het socialisme nodig hebben en dat wij kant en klaar van het kapitalisme overnemen... Eén enkele reuzengrote staatsbank, met afdelingen in elk distrikt, in iedere fabriek, dat betekent al voor negen tiende een socialistisch apparaat... dat is om zo te zeggen het geraamte van de socialistische maatschappij. Dat 'staatsapparaat'... kunnen wij overnemen en met één klap, met één bevel 'opgang brengen'..." De bewuste passage vormt het zoveelste bewijs, dat voor Lenin de verandering van kapitalisme in socialisme zilver een kwestie is van de politieke macht en van organisatie. In "Staat en revolutie" (Sämtl. Werke XXI, blz. 571) waarschuwt hij ervoor, dat "de revolutie niet daarin mag bestaan, dat een nieuwe klasse met behulp van de oude staatsmachinerie kommandeert en leidt, doch dat zij hierin moet bestaan, dat zij deze machinerie stuk slaat om vervolgens met behulp van een nieuwe machinerie te kommanderen en te leiden". Lenin noemt dat op de aangegeven plaats "een fundamentele opvatting van het marxisme". Dat is een dwaling, omdat naar marxistische opvatting, de stukgeslagen burgerlijke staat niet door een nieuwe (proletarische) staat vervangen wordt, aangezien er niemand meer "te kommanderen" valt en juist dat de reden vormt, dat de oude staat wordt stukgeslagen. De ene zienswijze van Lenin is al even typisch bolsjewistisch, al even weinig marxistisch als de andere. Niettemin zijn zij duidelijk met elkaar in tegenspraak. Die tegenspraak vloeit voort uit het verschil tussen de proletarische strijd, waarmee Marx zich bezig houdt, en de strijd die in Rusland werkelijk aan de orde is.
264. Protokol van het vierde wereldkongres der IIIe Internationale, blz. 228.
265. W.I. Lenin, rede van 27 maart 1922 op de partijdag der bolsjewiki (politiek bericht van het centrale comité), Werke, Band 33, Dietz Verlag, Oost-Berlijn, 1962, blz. 266.
266. P. Aartsz, "De Arbeidersraden", blz. 14.
267. Zo deze term al "naar de revolutie riekt", dan toch in ieder geval - en de lezer die ons tot dusver gevolgd heeft zal het met ons uitermate karakteristiek vinden - naar de burgerlijke revolutie, waarin men nog aan "het volk" gelooft, dat wil zeggen aan een massa, waarbinnen de het kapitalisme kenmerkende klassenscheiding nog niet zichtbaar is geworden.
268. Anton Pannekoek, "Ueber Arbeiterräte", "Funken, Aussprachehefte für internationale sozialistische Politik", juni 1952, blz. 14 e.v. De beschouwing van Kondor is te vinden in het nummer van december 1951.
269. Onwillekeurig moet men bij deze woorden denken aan de situatie in Joegoslavië, die o.a. zo bewonderd wordt door de N.V.V.-voorzitter André Kloos (A.H. Kloos, "Het achterste van de tong", Bussum 1969, blz. 60 e.v.).
270. Anton Pannekoek, "Die Arbeit im Sozialismus", "Funken", jrg. 5, nr. 11, november 1954, blz. 168 en 169. Het bewuste artikel is door Pannekoek aan de redactie van "Funken" toegestuurd met een begeleidend schrijven, waaruit door haar enkele passages worden geciteerd. Pannekoek vertelt daarin met enkele woorden iets over zijn eigen ontwikkelingsgang en ook drukt hij er zijn spijt over uit, dat zo menig artikel in het bewuste tijdschrift de sporen draagt van een onvoldoende theoretische basis der betreffende auteurs. Pannekoeks brief bevat ook een karakteristiek van de S.P.D., zoals zij na de 2e wereldoorlog is herrezen. Die karakteristiek is belangwekkend in verband met wat in dit boek omtrent zijn opvattingen is meegedeeld. Hij noemt haar: "... een uitsluitend parlementaire, volledig burgerlijke partij, die er naar streeft de christelijke partij (wijlen Adenauers C.D.U. - C.B.) door een overmaat van nationalisme te verslaan."
271. Anton Pannekoek, "Die Arbeit im Sozialismus", "Funken", jrg. 5, nr. 11, blz. 170.
272. Men zie de noten 240 en 241.
273. Larin en Kritzmann, "Wirtschaftsleben und wirtschaftlicher Aufbau in Sowjet-Rusland 1917 bis 1920", Berlin 1921, blz. 136.
274. L. Trotzki, "Der einzige Weg", Berlijn 1932, blz. 61; eveneens: L. Trotzki, "Was nun? Schicksalsfragen des deutschen Proletariats", Berlijn 1932, tweede druk, blz. 100.
275. L. Trotzki, "Was nun?", enz. blz. 101 en 102.
276. ibidem, blz. 100.
277. Larin en Kritzmann, t.a.p. blz. 136.
278. L. Trotzki, "Was nun?", enz. blz. 100.
279. ibidem, blz. 102.
280. ibidem, blz. 100.
281. Deze konklusie uit het werkelijk verloop van de klassenstrijd wordt door Pannekoek op diverse plaatsen in zijn boek "De arbeidersraden" getrokken. Bijvoorbeeld: blz. 13, 24/25, 54, 78, 85, 89 en 90.
282. P. Aartsz, "De arbeidersraden", enz. blz. 93.
283. L. Trotzki, "Was nun?", enz. blz. 102.
284. ibidem, blz. 103. Wij hebben aan het slot van dit hoofdstuk uitsluitend de vraag willen behandelen hoe het in het licht van Pannekoek's analyses gesteld is met de "arbeiderskontrolle". Het is uiteraard, want buiten ons onderwerp vallend, niet de bedoeling hier een brochure als "Was nun?" te bespreken. Toch is het

- misschien nog wel interessant om daarover op te merken, dat zij een doorlopende aanklacht vormt tegen allerlei zogenaamde fouten uit het verleden; niet slechts de fouten die KPD-chefs als Remmele, Neumann en Thalheimer op bevel van Stalin begingen, maar ook de fouten, die Paul Levi beging, toen hij werd geruggesteund door Lenin en Trotzki, die er niet voor terugschrokken hem daarna zonder skrupules voor de wolven te werpen. "Lenin", zo vertelt Trotzki in "Was nun?", "zei van dr. Levi, dat die zijn hoofd had verloren." Wat Lenin en Trotzki aan dr. Levi verweten was natuurlijk niet, dat hij hun verkeerde - door Gorter en Pannekoek gewraakte - taktiek volgde, maar dat die uit de bolsjewistische behoeften voortspruitende taktiek - precies zoals Gorter en Pannekoek hadden zien aankomen - naar een katastrofe voerde.
285. Karl Horner, "De Derde Internationale en de wereldrevolutie", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1920, blz. 199.
286. Bernd Rabehl, "Bemerkungen zum Problem der Rätedemokratie in der hoch-industrialisierten Gesellschaft", "Berliner Zeitschrift für Politologie", jrg. 9, nr. 4, dec. 1968, blz. 14 t/m 20.
287. T.a.p., blz. 18. Rabehl, wetenschappelijk hulp-assistent aan het sociologisch instituut van de (West-) Berlijnse vrije universiteit, uit ook de krasse bewering (t.a.p. blz. 17), dat de bolsjewiki "zich aan de spits van de radenbeweging stelden". Op de historische onjuistheid daarvan behoeven wij de lezers van dit boek (men zie de hoofdstukken 7 en 8) nauwelijks nog opmerkzaam te maken. De waarheid is precies omgekeerd: de radenbeweging en het bolsjewisme staan in de scherpst mogelijke tegenstelling tot elkaar en de praktijk van het bolsjewisme is zo geweest, dat het alles wat ook maar enigszins naar arbeidersraden zweemde, zowel in als buiten Rusland met aanwending van alle beschikbare machtsmiddelen heeft vervolgd.
288. P. Aartsz, "De arbeidersraden", enz. blz. 94.
289. ibidem, blz. 92.
290. Van de bewuste brief wordt gewag gemaakt door wijlen A.J. Netti in het tweede deel van zijn omvangrijke studie over Rosa Luxemburg (Oxford University Press, 1967; aldaar op blz. 656). Henriëtte Roland Holst, die zelf een weliswaar sympathieke, maar weinig geslaagde poging tot een biografie van Rosa Luxemburg heeft ondernomen (Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, "Rosa Luxemburg, haar leven en werken", Rotterdam 1935) en daarin enkele der aan haar gerichte brieven van Rosa publiceert, heeft - merkwaardigerwijze - déze brief niet opgenomen. Er wordt ook niet van gerept in de Rosa Luxemburg-biografie van Paul Fröhlich ("Rosa Luxemburg, Gedanke und Tat", Hamburg 1949).
291. Deze woorden van Pannekoek zijn ontleend aan zijn "Herinneringen uit de arbeidersbeweging", notities, die hij in de hongerwinter van 1944, in de maanden oktober en november van dat jaar, dus in de zwartste periode der bezettingsjaren, iedere avond tussen zes en acht uur, bij een kaarsje heeft gemaakt. Deze "Herinneringen" bevatten een beknopte levensschets. Zij behelzen voorts een schat van gegevens over tal van internationale kopstukken van de "arbeidersbeweging". In het bijzonder alle bekende en minder bekende figuren uit de Hollandse en de Duitse sociaal-demokratie passeren de revue met vaak scherpe kritiek. De schrijver van dit boek vindt het jammer, dat deze bladzijden niet in druk verschenen zijn, ook al heeft hij wel oog voor de daaraan klevende bezwaren en ook al weet hij, dat ze daarvoor niet waren bestemd. Er bestaat alleen maar een getypt exemplaar van met een zeer beperkt aantal doorslagen.
- De geciteerde passage over Rosa Luxemburg is te vinden op blz. 87 van dat getypte manuscript. Ik ben er prof. dr. A.J. Pannekoek te Heemstede hoogst erkentelijk voor, dat hij mij in de gelegenheid heeft gesteld deze "Herinneringen" van zijn vader - eerst na diens dood bij diens papieren aangetroffen - tijdens het schrijven van dit boek te benutten.
292. Anton Pannekoek, "Herinneringen", blz. 53.
293. ibidem, blz. 71.
294. ibidem, blz. 72.
295. Rosa Luxemburg, "Gesammelte Werke", Band VI, Berlijn 1923, blz. 430.
296. Anton Pannekoek, "Herinneringen", enz. blz. 76.
297. Anton Pannekoek, "De economische noodzakelijkheid van het imperialisme", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1916, blz. 268 t/m 285.
298. ibidem, blz. 273.
299. ibidem, blz. 274.
300. ibidem, blz. 276.
301. ibidem, blz. 273.
302. De verwarring, die het gevolg is, van het gelijktijdig gebruiken van de term "noodzakelijk" in twee verschillende betekenissen noemt Pannekoek terecht "een erfstuk van de denkwijzen der 2e Internationale".
303. Men kan haar, zegt Pannekoek, als grondgedachte duidelijk beluisteren in Kautsky's bekende werk "Het Erfurter Programma" uit 1892. De passages waarop hij doelt zijn in de Nederlandse uitgave (Amsterdam 1901) te vinden op de blz. 80 t/m 84.
304. Vgl. Anton Pannekoek, "De economische noodzakelijkheid", enz. N.T. 1916, blz. 278 e.v. Schrijver dezes is het in het algemeen wel eens met het vrij harde oordeel, dat de jonge Pannekoek bij gelegenheid (artikel "Marx-studiën" in "De Nieuwe Tijd" van 1905; aldaar blz. 4 en 129) over de Weense socioloog Max Adler velt. Dat neemt niet weg, dat de laatste naar mijn mening van de sociale kausaliteit méér begrepen heeft dan Rosa Luxemburg. Als Pannekoek bij zijn bespreking van "Die Akkumulation des Kapitals" in de "Bremer Bürgerzeitung" soortgelijke beschouwingen ontwikkelt als hier zijn weergegeven, dan is dat voor haar aanleiding om er in haar later verschenen "Antikritik" de spot mee te drijven en ze "onbetaalbaar" te noemen. (Rosa Luxemburg, "Gesammelte Werke", Band VI, blz. 411/412). Max Adler daarentegen vat het maatschappelijk leven op als een natuurproces, dat zich voltrekt via denkende en willende mensen. Hij noemt het "niet anders kunnen", waarvan sprake is bij de maatschappelijke noodzakelijkheid, identiek met keuze en overleg door de individuen, die door hun wilshandelingen maken, dat deze noodzakelijkheid bestaat. Hij zegt, dat de kausaliteit, die door de wetenschap wordt opgespoord, aan het individuele bewustzijn als een "taak" verschijnt; dat wilsuitoefening en kausaliteit elkaar geenszins uitsluiten en dat het geen zin heeft om het "willen" als willen zonder meer op te vatten, daar de mensen datgene "willen" wat ze willen moeten. (Vgl. Max Adler, "Marx als Denker", Berlijn 1925, blz. 70 e.v.).
305. Henryk Grossmann, "Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems", Leipzig 1929, 628 blz. Een nieuwe uitgave is in 1967 verschenen bij "Verlag Neue Kritik" in Frankfurt als deel 8 in de serie "Archiv sozialistischer Literatur".
306. Dezelfde omstandigheden werken ook een soort van "renaissance" van Rosa Luxemburgs opvattingen in de hand. Op haar leerling Fritz Sternberg ("Der

- Imperialismus", Berlijn 1926, 614 blz.) beroept zich in Holland bijvoorbeeld de in 1932 opgerichte O(nafhankelijk) S(ocialistische) P(artij). Haar opvatting, dat het kapitalisme zich in een "doodskrisis" bevindt, is - daarover laat haar voorzitter P.J. Schmidt ("Crisis, fascisme, revolutie", Amsterdam 1932, blz. 1) geen twijfel - bepalend voor haar optreden. Niet voor niets zegt Pannekoek al in 1916 (N.T., blz. 268) dat "theoretisch inzicht en praktisch handelen steeds samengaan."
307. Volledige instemming met Grossmann betuigt de I.W.W. in de door haar in de Duitse taal gepubliceerde brochure "Die Todeskrise des kapitalistischen Systems und die Aufgaben des Proletariats", Chicago 1933, blz. 10. Diverse formuleringen in het geschrift zijn, vaak zonder verwijzing, woordelijk aan Grossmann ontleend.
308. "Ik was te zeer in deze materie thuis om niet dadelijk de holheid en de innerlijke onjuistheid van deze felle woordenpraal en zelfverheffing in te zien". Anton Pannekoek, "Herinneringen", enz. blz. 115. Krasse taal, die voortspruit uit wetenschappelijke verontwaardiging.
309. "Die Zusammenbruchstheorie des Kapitalismus", "Rätekorrespondenz, theoretisches und Diskussionsorgan für die Rätebewegung", nr. 1, juni 1934.
310. Verschenen in "Die Neue Zeit" op 7 en 14 maart 1913.
311. Rosa Luxemburg, "Gesammelte Werke", Band VI, blz. 403. In heel de honderd bladzijden tellende "Antikritik" zijn dit vrijwel de enige woorden waarmee de bedenkingen van Pannekoek worden afgedaan. Dat belet dr. W. van Ravesteyn niet om in zijn boek "Het socialisme aan de vooravond van de wereldoorlog", dat als voortzetting van "De socialisten" van Quack verschenen is, te spreken van "de scherpe theoretische kritiek, die Rosa Luxemburg... op de opvattingen van Pannekoek heeft geleverd" (deel I, blz. 347). Scherp was het! Maar men krijgt, dit lezende de indruk, dat dr. Van Ravesteyn met een mikroskoop naar materiaal gezocht heeft, dat "belastend" zou kunnen zijn voor zijn vroegere tegenstander Pannekoek en door de sterke vergroting van dat instrument luttele woorden voor "een kritiek" heeft aangezien.
312. Rosa Luxemburg, "Gesammelte Werke", Band VI, blz. 423.
313. Men vergelijk hiermee nogmaals de in noot 304 kort weergegeven opvattingen van Max Adler of leze in diens "Marx als Denker" het hoofdstuk over de "Soziale Eigengesetzlichkeit".
314. "Rätekorrespondenz", nr. 1, juni 1934, blz. 20. - De kritiek van Pannekoek op Henryk Grossmann is door de G.I.C. destijds grotendeels onderschreven. De tot deze kring behorende Paul Mattick deelt haar niet. Hij publiceert in "Rätekorrespondenz" nr. 2 een artikel, waarin hij zijnerzijds Pannekoeks afrekening met Grossmann aan een kritische beschouwing onderwerpt. Mattick is met zijn afwijzing van Pannekoeks kritiek op Grossmann niet helemaal alleen blijven staan, zoals Pannekoek in zijn "Herinneringen" ten onrechte alleen meldt. Uit in het bezit van Mattick zijnde brieven valt af te leiden, dat ook nog op zijn minst een der andere Amsterdamse G.I.C.-ers zijn zienswijze omtrent Grossmann is blijven delen.
315. Het boekje (130 blz.) is in 1957 verschenen bij de Wereldbibliotheek in Amsterdam. Het is een - verbeterde - herdruk van een verhandeling die in 1945 is gepubliceerd in de reeks "Verhandelingen der Kon. Nederl. Akademie van Wetenschappen Afd. Natuurkunde 2e Sectie deel XLII, no. 1 onder de titel: "Anthropogenese, een studie over het ontstaan van de mens". Pannekoek voltooide haar blijkens de datering (augustus 1944) in bezettingstijd, luttele maanden alvorens hij begon aan zijn "Herinneringen uit de arbeidersbeweging". Een Engelse vertaling van deze "Anthropogenese" zag in 1953 het licht bij de Noordhollandse Uitgeversmaatschappij. In de tweede Nederlandse druk is ook opgenomen een artikel over "Denken en machines", dat op 20 maart 1950 verscheen in het studentenblad "Propria Cures" en dat met het onderwerp in verband staat.
316. "Ontstaan van de mens", blz. 86.
317. Anton Pannekoek, "Marx-studiën", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1905, blz. 5 en 142.
318. "Ontstaan van de mens", blz. 18.
319. ibidem, blz. 56.
320. ibidem, blz. 98.
321. ibidem, blz. 100/101.
322. ibidem, blz. 99/100.
323. Anton Pannekoek, "Arbeit und Musze", "Funken, Aussprachehefte für internationale sozialistische Politik", mei 1955, 6e jrg. nr. 5, blz. 74 t/m 76.
324. Het bewuste geschrift, van de hand van Marx' schoonzoon Paul Lafargue, droeg de titel van "Het recht op luiheid" ("Le droit à la paresse"). Het beoogde de burgerlijke moraal te ontmaskeren, zoals die o.a. naar voren komt in de woorden van de Franse politicus Adolphe Thiers, die in 1849 in de Lager onderwijskommissie verklaart: "Ik wil de invloed van de klerus zo groot mogelijk maken, want ik reken er op, dat hij die goede filosofie zal propageren, die aan de mens leert, dat hij in dit ondermaanse is om te lijden en niet die andere filosofie, die, precies omgekeerd, de mens toeroept: geniet". Lafargue noemt in zijn voorwoord Thiers "de inkarnatie van het ongebreidelde egoïsme der burgerlijke klasse". Het boekje, dat Lafargue in 1883 schreef in de gevangenis van Sainte-Pélagie, waarin hij was opgesloten vanwege socialistische propaganda in het departement Allier, beleefde een nieuwe druk in 1935 (bij het Bureau d'Editions te Parijs). Pannekoek zegt over Lafargues werkje ("Funken", mei 1955, blz. 74), dat "het in de jeugdperiode van het socialisme... ons geestdriftig maakte, omdat het karakter van de arbeid daarin op een andere wijze werd belicht dan in de socialistische literatuur gebruikelijk was."
325. "Het ontstaan van de mens", blz. 90.
326. Vgl. "Het ontstaan van de mens", blz. 85, 59, 74, 70 en 71.
327. "Herinneringen", blz. 46 en 47. Pannekoek vertelt, als hij over de bewuste tijd komt te spreken, dat zijn voordracht over het ontstaan van de mens in Duitsland ook als brochure werd uitgegeven. Vermoedelijk heeft hij haar opnieuw geraadpleegd toen hij zijn "Anthropogenese" schreef. Wat daarop wijst is de omstandigheid, dat de hier geciteerde zinnen uit zijn kauserie, waarin de spatiëringen van Pannekoek zélf stammen, in de "Herinneringen" in het Duits staan neergeschreven. Dat zou niet het geval zijn als hij de episode uit zijn geheugen had opgerakeld. De zekerheid waarmee hij dit onderdeel der lang geleden gehouden voordrachten bespreekt, duidt er op, dat hij er zich nog kort geleden in heeft verdiept, dat wil zeggen in de voorafgaande maanden toen hij aan de "Anthropogenese" werkte. Overigens, dat raadplegen, om- en uitwerken van eigen vroeger werk is karakteristiek voor Pannekoeks arbeidsmethode en voor zijn kritische instelling ten opzichte van zichzelf.
328. "Het ontstaan van de mens", blz. 8.
329. ibidem, blz. 64.
330. Anton Pannekoek, "Het historisch materialisme" "De Nieuwe Tijd", jrg. 1919, blz. 15 en 52. Het stuk verscheen in de jaren '30 in het Esperanto in het door

- de G.I.C. uitgegeven tijdschrift "Klasbatalo" en in 1946 in het Frans in "La Flamme", orgaan van de Union des Communistes Internationalistes. Het is in oktober 1968 opnieuw in het Frans verschenen in de "Cahiers du Communisme de Conseils" (nr. 1).
331. Anton Pannekoek, "De filosofie van Kant en het marxisme", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1901, blz. 620.
 332. "Marx/Engels-Briefwissel", Band IV, Dietz Verlag, Oost-Berlijn, 1950, blz. 144, 145, 146 en 617.
 333. Anton Pannekoek, "Lenin as Philosopher", New York 1948, blz. 23/24.
 334. Wij citeren hier de Duitse uitgave ("Lenin als Philosoph", A'dam 1938) omdat de Engelse en de Duitse tekst hier enigszins van elkaar afwijken en Pannekoek in de (wat uitvoeriger) Duitse tekst zich naar onze smaak wat duidelijker en preciezer uitdrukt.
 335. "Herinneringen", blz. 21.
 336. ibidem, blz. 20.
 337. Ernst Untermann, "Dialektisches, Volkstümliche Vorträge aus dem Gebiete des proletarischen Monismus", Stuttgart 1907, blz. 105.
 338. "Herinneringen", blz. 21.
 339. ibidem, blz. 19.
 340. Het herdenkingsartikel van Paul Mattick (getiteld "Anton Pannekoek") is in oktober 1968 opnieuw afgedrukt in het allereerste nummer van het Franse tijdschrift "Cahiers du Communisme de Conseils". Hieruit citeren wij.
 341. P. Aartsz, "De arbeidersraden", enz. blz. 70.
 342. Gegevens o.a. ontleend aan Tibor Meray, "Thirteen days that shook the Kremlin", Londen 1958 en George Mikes, "La révolution hongroise", Parijs 1957.
 343. P. Aartsz, "De arbeidersraden", enz. blz. 71.
 344. Anton Pannekoek, "Herinneringen", enz. blz. 42 en 43.
 345. H. Roland Holst, "Generalstreik und Sozialdemokratie", Berlijn 1905. Binnen een half jaar is een tweede Duitse druk nodig. Kort daarna verschijnt ook een Nederlandse vertaling van de hand van J.F. Ankersmit: "Algemene werkstaking en sociaaldemocratie", Rotterdam, z.j., 200 blz.
 346. Rosa Luxemburg, "Massenstreik, Partei und Gewerkschaften", "Gesammelte Werke", Band IV, Berlijn 1928, blz. 410 t/m 479. Het boekje verscheen oorspronkelijk in de herfst van 1906. Een Nederlandse vertaling kwam in het midden van de jaren '30 te Antwerpen van de pers, verzorgd door de Belgische Bond van Internationale Kommunisten.
 347. Dr. W. van Ravesteyn, "Het socialisme aan de vooravond van de wereldoorlog", deel I, blz. 357/358.
 348. Men zou hen, die denken als dr. Van Ravesteyn, de vraag kunnen stellen, of het niet zó is, dat in de maatschappij-wetenschap het niveau van de theorie altijd gelijke tred houdt met de ontwikkeling van de maatschappij zélf. Is het niet zo, dat Quesnay bijvoorbeeld, die in het 18e eeuwse agrarische Frankrijk leeft, alléén de agrariërs voor een "classe productive" (d.w.z. voor meerwaardeproducenten) houdt. Ricardo daarentegen, die het industriële Engeland kent, ook de nijverheid productief acht?
 349. Anton Pannekoek, "De economische noodzakelijkheid van het imperialisme", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1916, blz. 269/270.
 350. Het is een eigenaardigheid van dr. Van Ravesteyn, waarop wij terloops al eerder hebben gewezen, dat hij - ofschoon hij er op wijst, dat Kautsky en Varga, Karski zowel als Pannekoek in gelijke mate aan dwalingen ten prooi zijn - juist aan

- Pannekoek diens dwalingen het meest euvel duidt. Dat Pannekoek overigens zich er bij de controverse over goudproductie en duurte hoofdzakelijk toe beperkt daarvan een - ook in de ogen van Van Ravesteyn bijzonder heldere - samenvatting te geven (in de "Bremer Bürgerzeitung" van 5 maart 1913), komt doordat Pannekoek geen kennis pretendeert, die hij niet bezit.
351. P. Aartsz, "De arbeidersraden", enz. blz. 59.
 352. Dat Bernd Rabehl in het "Berliner Zeitschrift für Politologie" zonder blikken of blozen heeft durven neerschrijven, dat de bolsjewiki zich "destijds aan de spits van de radenbeweging hebben gesteld" is een enormiteit van de eerste grootte!
 353. P. Aartsz, "De arbeidersraden", enz. blz. 77.
 354. P. Aartsz, "De arbeidersraden", enz. blz. 92.
 355. In de jaren '30 vallen niet slechts de bedrijfsbezettingen in Frankrijk, in België, in Spanje en in de automobiellindustrie van de Verenigde Staten, doch is men ook getuige van bedrijfsbezettingen op kleinere schaal, minder spectaculair, in wezen even belangrijk: in Groot-Brittannië bij de scheepswerven van de Clyde; in Nederland bij Bendien in Almelo, alsmede in het Waterweggebied door de nageljongens van Wilton. Er zijn in die jaren tevens in Nederland diverse stakingen, die typisch de trekken vertonen zoals ze door Pannekoek beschreven worden. Bijvoorbeeld in de Tilburgse textielindustrie, bij de blikfabrieken in Krommenie, in het IJmuider visserijbedrijf, bij Spanjaard in Borne en in de werkverschaffing te Diever. Pannekoek kende vele details uit de door hem gelezen Persdienst van de Groep van Internationale Communisten, waarvoor hij ook zelf af en toe beschouwingen op het papier zette ("Herinneringen", blz. 114 en 115). Men kan er uit afleiden, dat hij zijn uit de eerste helft der jaren '40 daterend boek "De arbeidersraden" niet veel vroeger zou hebben kunnen schrijven, zó als het inderdaad geschreven is.
 356. P. Aartsz, "De arbeidersraden", enz. blz. 56.
 357. Dit is bijvoorbeeld de reden, waarom arbeidersraden "vloeken" met het centralistische systeem van het bolsjewisme. Uit de geciteerde passage wordt ook begrijpelijk, waarom tijdens de mei-stakingen van 1968 in Frankrijk vertrouwenslieden van het bolsjewistische vakverbond C.G.T. in het hoofdkantoor van de "Assurances Générales sur la vie" in de Parijse Rue de Richelieu de telefooncentrale bezet houden teneinde te verhinderen, dat het personeel van dat hoofdkantoor contact opneemt met de personen van de elders in Parijs gevestigde bijkantoren. (De auteur van dit boek dankt deze informatie aan een van de betrokken personeelsleden van de A.G.Vie).
 358. Op de 9e november 1918 brengt het personeel van Schwarzkopf in Berlijn het personeel van de A.E.G. met één klap tot staking, door als stakende groep en masse voor de poort van het A.E.G.-bedrijf te verschijnen. De gebeurtenis wordt beschreven door Theodor Plivier in zijn ook later door hemzelf niet overtroffen reportage "Der Kaiser ging, die Generäle blieben". In de jaren '30 tracht in Drente een groep arbeiders in de werkverschaffing tevergeefs door middel van gestencilde manifesten een andere groep werkverschaffingsarbeiders tot meestaken te bewegen. Als zij gezamenlijk, als stakers, op het andere werkverschaffingsobjekt verschijnen, ligt daar de arbeid binnen enkele minuten plat. Het feit is uitvoerig beschreven in "Proletenstemmen", een blaadje, dat door enkele G.I.C.-ers in die tijd wordt verspreid aan Amsterdamse stempellokalen.
 359. P. Aartsz, "De arbeidersraden", enz. blz. 91.
 360. Dat is de reden, dat ze overal geheel spontaan gevormd worden bij de arbeiders-

- opstand in Oost-Duitsland in juni 1953.
361. P. Aartsz, "De arbeidersraden", enz. blz. 89.
 362. Anton Pannekoek, "Lenin as Philosopher", blz. 78 e.v.
 363. P. Aartsz, "De arbeidersraden", enz. blz. 26.
 364. ibidem, blz. 27 e.v.
 365. Vgl. hiermee hetgeen in hoofdstuk 13 wordt meegedeeld omtrent analoge uiteenzettingen in "Het ontstaan van de mens".
 366. P. Aartsz, "De arbeidersraden", enz. blz. 30.
 367. ibidem, blz. 120.
 368. Het bewuste opstel, getiteld "Nabeschouwing over de Volkerenslag-herdenking", verscheen op 25 oktober 1913. Het werd ook in de "Leipziger Volkszeitung" geplaatst. Het was niet het eerste opstel van Pannekoek over deze materie. Hij vertelt, dat Franz Mehring tegen hem polemiseerde, omdat deze tegenover het Pruisische militarisme en absolutisme steeds de vroeg-burgerlijke aspiraties van "demokratie" en "vrijheid" had geprezen. Pannekoeks kijk daarop verschilde duidelijk van die van de bekendste historicus van de Duitse partij. Met de zin: "Wat in Leipzig begon is bij Sedan voltooid; wie Leipzig wil herdenken, moet ook Sedan herdenken" (d.w.z. het Duitse wapenfeit, waarmee niet slechts het lot van Napoleon III en diens keizerrijk bezegeld werd, doch tevens de basis werd gelegd voor het Duitsland van Bismarck - C.B.) werd Mehring geraakt in heel zijn denkwijze. (vgl. "Herinneringen", blz. 80/81).
 369. P. Aartsz, "De arbeidersraden", enz. blz. 130/131.
 370. ibidem, blz. 171.
 371. Anton Pannekoek, "De Chartistenbeweging", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1916, blz. 554 t/m 571 en 680 t/m 694.
 372. "De Nieuwe Tijd", jrg. 1916, blz. 668.
 373. P. Aartsz, "De arbeidersraden", enz. blz. 176.
 374. Vgl. o.a. "The Labour Government versus the dockers", "Solidaritypamphlet", 2e druk, Londen 1966.
 375. Zie in dit boek hoofdstuk 2.
 376. Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, "Revolutionaire massa-aktie", Rotterdam 1918, blz. 1.
 377. "Bremer Bürgerzeitung", 12 maart 1910.
 378. Vgl. Karl Marx, "Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie" in "Die Frühschriften", Kröners Taschenverlag, Leipzig 1932, Band I, blz. 278.
 379. Anton Pannekoek, "Het marxisme", verschenen in de serie "Pro en Contra", uitgegeven door de Hollandia Drukkerij, Baarn 1908.
 380. P. Aartsz, "De arbeidersraden", enz. blz. 90 en 57.
 381. Anton Pannekoek, "Atoom-politiek", "Wetenschap en Samenteving", mei 1955, blz. 63 en 64.
 382. P. Aartsz, "De arbeidersraden", enz. blz. 134.
 383. ibidem, blz. 137.
 384. ibidem, blz. 141.
 385. ibidem, blz. 142.
 386. ibidem, blz. 158.
 387. ibidem, blz. 160.
 388. ibidem, blz. 162.
 389. ibidem, blz. 161.
 390. "Partij en arbeidersklasse", "Persdienst van de Groep van Internationale Communisten", 9e jrg. nr. 12, juli 1936, nr. 2, blz. 13. Het artikel is, zoals alle ar-

- tikelen in de P.I.C., anoniem verschenen. In zijn "Herinneringen" (blz. 115) deelt Pannekoek mee, dat hij bij gelegenheid in zijn exemplaren van deze Persdienst heeft aangetekend welke artikelen van zijn hand waren, dat die exemplaren naar het archief van prof. Posthumus (het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) zijn gegaan en mogelijk in de bezettingstijd vernietigd werden of verloren raakten. Of dat laatste inderdaad zo is, heeft de schrijver van dit boek niet kunnen vaststellen. Ten aanzien van het hier genoemde artikel koestert hij echter geen enkele twijfel. Het is naar zijn mening stellig van de hand van Pannekoek. Daarop wijzen behalve de stijl ook diverse andere details. Het stuk is bovendien ook in "Rätekorrespondenz" gepubliceerd en dat is een aanwijzing te meer, omdat Pannekoek ook meedeelt, daarvoor nog een aantal stukken te hebben samengesteld. Mogelijk heeft Pannekoek het bewuste artikel in het Duits geschreven en is het vervolgens vertaald. Hier en daar krijgt men die indruk.
391. Pannekoek is geen lid van deze partij geworden, omdat hij zich wenst te oriënteren en zijn denkbeelden tot klaarheid wil brengen. ("Herinneringen", blz. 109).
 392. "Proletarier", jrg. 1921.
 393. "Proletarier", jrg. 1929.
 394. "Kommunistische Arbeiter Zeitung", Berlijn, jrg. 8, 1927, nr. 43.
 395. ibidem, jrg. 8, 1927, (herdenkingsartikel na Gorters dood).
 396. Karl Horner, "Der Weg nach rechts", K.A.Z., 23 januari 1920, jrg. 2, nr. 19.
 397. "Herinneringen", blz. 110 en 111. Pannekoek zegt daar, dat hij in deze episode weinig van betekenis heeft verricht. Een zeer bescheiden oordeel, dat door schrijver dezes niet wordt gedeeld.
 398. "Het proletariaat", schrijft Pannekoek op 25 mei 1912 in de "Bremer Bürgerzeitung", "vecht niet omdat het van de strijd houdt, doch omdat het geen andere keus heeft". Het zijn de eerste woorden van een artikel, dat "Naar nieuwe worsteling" heet.
 399. Vgl. "Herinneringen", blz. 114.
 400. Anton Pannekoek, "De filosofie van Kant en het marxisme", "De Nieuwe Tijd", jrg. 1901, blz. 549.

KORTE BIBLIOGRAFIE

Anton Pannekoek heeft, vanaf 1901 tot kort voor zijn dood in april 1960, gedurende bijna zestig jaar, praktisch zonder enige onderbreking gepubliceerd. Een volledige lijst van heel zijn werk, dat overal in verschillende talen verschenen is, zou een tijdrovend onderzoek vergen. Wij vermelden hier slechts zijn belangrijkste publikaties. Daarbij zijn niet weinig boeken en artikelen op het gebied van de astronomie geheel buiten beschouwing gelaten.

A. BOEKEN EN BROCHURES

- 1906 Ethiek en socialisme (opnieuw uitgegeven in 1966 door de groep "Daad en Gedachte", Amsterdam).
- 1906 Communisme en godsdienst (niet te verwisselen met een brochure onder dezelfde titel uit de 30-er jaren).
- 1907 Omwentelingen in den toekomststaat (is ook in het Duits verschenen).
- 1908 Het Marxisme (Hollandia-drukkerij, Baarn).
- 1909 Marxisme en Darwinisme (is ook in het Duits verschenen).
- 1909 Die taktischen Differenzen in der Arbeiterbewegung (Verlag von Erdmann Dubber, Hamburg).
- 1909 Die Gründung der SPD in Holland (Verlag A. Pannekoek, Zehlendorf).
- 1920 Weltrevolution und kommunistische Taktik (Wien, Verlag der Arbeiterbuchhandlung - deze brochure verscheen eerder in het Weense tijdschrift "Kommunismus" II, 1920, blz. 976-1018, en dáárvoor als artikel in "De Nieuwe Tijd" 1920, zie B.; een Duitse herdruk is verschenen in "Parlamentarismusdebatte", Underground Press Berlin 1968).
- (?)1935 Communisme en godsdienst (uitgegeven door de Groep van Internationale Communisten, Amsterdam, zonder jaartal).
- 1938 Lenin als Philosoph (onder het pseudoniem J. Harper, uitgegeven door de Groep van Internationale Communisten, Amsterdam; Engelse uitgave: A. Pannekoek, Lenin as Philosopher, New York 1948; Spaanse uitgave onder de naam van Pannekoek - in 1948 in Santiago de Chile; opnieuw uitgegeven in het Duits - onder de naam van Pannekoek - door Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1969).
- 1946 De arbeidersraden (Uitgeverij De Vlam, Amsterdam; een Engelse uitgave verscheen in 1948, Melbourne, Australië).
- 1947 Het ontstaan van de mens (uitgeverij de Wereldbibliotheek; in 1953 in het Engels uitgegeven door de Noordhollandse Uitgeversmaatschappij).

B. ARTIKELEN IN TIJDSCHRIFTEN

1. In het theoretisch maandblad "De Nieuwe Tijd":

1901 De filosofie van Kant en het Marxisme (blz. 549-564, 605-620, 669-688).

196

- 1904 Enige opmerkingen bij de voorstellen van de agrarische commissie (blz. 409 e.v.).
- 1904 Prof. Treub over het historisch-materialisme (blz. 87 e.v.).
- 1905 Politieke beschouwingen (blz. 570 e.v.).
- 1905 Lessen uit de mijnwerkersstaking (blz. 250 e.v.).
- 1905 Marx-Studiën (blz. 4-13, 129-144; in het Duits verschenen in "Die Neue Zeit", onder de titel "Teleologie und Marxismus").
- 1906 Algemeen kiesrecht (blz. 1 e.v.).
- 1906 Een doorlopende misvatting (blz. 281 e.v.).
- 1906 Welk kleinbedrijf? Het 19e-eeuwse? (blz. 335 e.v.).
- 1906 Theorie en beginsel in de arbeidersbeweging (blz. 602-628).
- 1908 Primitief socialisme (blz. 375 e.v.).
- 1908 De partijdag in Neurenberg (blz. 655 e.v. en 773 e.v.).
- 1912 De Duitse verkiezingen (blz. 85 e.v.).
- 1916 Friedrich Adler (blz. 640 e.v.).
- 1916 De economische noodzakelijkheid van het imperialisme (blz. 268 e.v.; dit artikel is een samenvatting van een artikel dat in 1912 verschenen is in de "Bremer Bürgerzeitung" en in de "Leipziger Volkszeitung", waarin Pannekoek het boek van Rosa Luxemburg over de accumulatie van het kapitaal bekritiseert).
- 1916 De Chartistenbeweging (blz. 554 e.v. en 680 e.v.).
- 1917 Rusland, Duitsland, Amerika (blz. 229 e.v.).
- 1917 Twee natuuronderzoekers in de maatschappelijk-geestelijke strijd (blz. 300 e.v. en 375 e.v.).
- 1917 De Russische revolutie (blz. 438 e.v. en 548 e.v.).
- 1919 Socialisering (blz. 553 e.v.).
- 1919 (onder het pseudoniem Karl Horner) Kontrarevolutionair Intermezzo (blz. 133 e.v.).
- 1919 (onder het pseudoniem Karl Horner) De revolutie schrijdt voort (blz. 290 e.v.).
- 1919 (onder het pseudoniem Karl Horner) De groei van het kommunisme (blz. 489 e.v.).
- 1919 (onder het pseudoniem Karl Horner) Vooruitzichten (blz. 313 e.v.).
- 1919 Het historisch materialisme (blz. 15 e.v. en 52 e.v.).
- 1919 Na twee jaren (blz. 681 e.v.).
- 1919 Strijd over de kommunistische taktiek in Duitsland (blz. 693 e.v.).
- 1919 Het Duitse kommunisme (blz. 777 e.v.).
- 1919 Het nieuwe Europa (blz. 1 e.v.).
- 1920 Wereldcrisis (blz. 7 e.v.).
- 1920 (onder het pseudoniem Karl Horner) De Derde Internationale en de wereldrevolutie (blz. 161 e.v., 193 e.v. en 257 e.v.; dit artikel werd onder Pannekoeks naam als brochure in Wenen gepubliceerd, getiteld "Weltrevolution und kommunistische Taktik").
- 1920 (onder het pseudoniem Karl Horner) Voor het kongres in Moskou (blz. 481 e.v.).
- 1921 De K.A.P.D. en Moskou (blz. 76 e.v.).
- 1921 Twee standpunten (blz. 148 e.v.).
- 1921 De opmars der reactie (blz. 116 e.v.).
- 1921 De crisis in Rusland (blz. 263 e.v.).
- 1921 Partijgeschillen (blz. 376 e.v.).
- 1921 Sovjet-Rusland en het Westeuropese kommunisme (blz. 436 e.v.).
- 1921 Hulpaktie en klassenstrijd (blz. 519 e.v.).
- 1921 Rusland en het kommunisme (blz. 640 e.v.).

197

2. In het Duitse theoretische maandblad "Die Neue Zeit" o.a.:

- 1912 Massenaktion und Revolution (jrg. XXX Band 2, blz. 541 e.v.).
- 1912 Marxistische Theorie und revolutionäre Taktik.
- 1912 Klassenkampf und Nation.

3. In "Vorbote", Internationale marxistische Rundschau, onder redactie van Anton Pannekoek en Henriëtte Roland Holst:

- 1916 Der Imperialismus und die Aufgaben des Proletariats.

4. In "Persdienst van de Groep van Internationale Communisten" in Holland:

- 1936 Partij en arbeidersklasse (nr. 1, jrg. 9).

5. In "Rätekorrespondenz" (een uitgave in het Duits van de Groep van Internationale Communisten):

- 1934 Der Zusammenbruchstheorie des Kapitalismus (nr. 1, juni '34; dit artikel handelt over het bekende boek van Grossmann "Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems").

6. In "Funken", Aussprachehefte für internationale sozialistische Politik:

- 1952 Ueber Arbeiterräte (blz. 14 e.v.).
- 1954 Die Arbeit unter dem Sozialismus (blz. 168 e.v.).
- 1955 Arbeit und Musze (blz. 74 e.v.).

7. In "International Socialist Review":

- 1907 The SD Partyschool in Berlin (VII, dec. 1907, blz. 322 e.v.).

8. In "Proletarier", Zeitschrift der Kommunistischen Arbeiterpartei Deutschlands:

- 1921 Marxismus und Idealismus.
- 1929 Prinzip und Taktik.

C. ARTIKELN IN KRANTEN

1. In de "Bremer Bürgerzeitung"; van de honderden artikelen, kanttekeningen, notities, boekbesprekingen enz., vermelden wij slechts de volgende:

- 1910 Die Organisation im Kampfe (9 april).
- 1910 Das Ziel des Massenstreiks (2 juli).
- 1910 Zweierlei Taktikkampf (13 augustus)
- 1910 Gewerkschaftliche Demokratie (17 december).
- 1911 Die Klassenkämpfe in England (26 aug.).
- 1911 Massenaktionen (11 november).
- 1912 Der Riesenstreik in England (9 maart).

- 1913 Das Ergebnis des belgischen Massenstreiks (3 mei).
- 1913 Die Notwendigkeit des Massenstreiks (2 augustus).
- 1913 Der Werftarbeiterstreik (9 augustus).
- 1913 Die Gefahren des Massenstreiks (30 augustus).

2. In de "Kommunistische Arbeiter Zeitung" (orgaan van de K.A.P.D.):

- 1927 Sozialismus und Kommunismus (jrg. 8, nr. 43).

3. In "The Southern Advocate for Workers Control" (Melbourne):

- 1946 Five Thesis about the Class-struggle (in 1968 opnieuw uitgegeven in het Frans als bijlage bij "La grève généralisée en France").

D. BRIEVEN

Brieven van Anton Pannekoek zijn o.a. gepubliceerd in het tijdschrift "Die Aktion" van Franz Pfemfert (maart 1921, in de "Kommunistische Arbeiter Zeitung" (juli 1920) en in het Franse blad "Socialisme ou Barbarie" (nr. 14, april/juli 1954). Het grootste deel van zijn correspondentie bevindt zich in het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam.

E. NIET-GEPUBLICEEED

Na zijn dood werd in de nalatenschap van Pannekoek een soort autobiografie aangetroffen, dat de titel droeg "Herinneringen uit de arbeidersbeweging". Dit geschrift telt 117 getypte folio-vellen. Er bestaan hiervan slechts een paar exemplaren in partikulier bezit, en een exemplaar in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

PERSONENREGISTER

A.

Adenauer, 187
 Adler, Friedrich, 42, 167, 197
 Adler, Max, 189, 190
 Ankersmit, J.F., 192
 Attlee, Clement, 154
 Avenarius, Richard, 82-84, 179

B.

Bakoenin, 62-64
 Bauer, Otto, 109, 110, 129, 130, 185
 Bebel, August, 6
 Bell, Charles, 136
 Bernstein, Eduard, 11, 124
 Bismarck, 194
 Blanqui, Auguste, 181, 182
 Blumenberg, W., 169
 Boecharin, N., 93, 112, 186
 Bogdanof, 81, 82
 Bohm, David, 29, 166
 Bolland, 181
 Borrie, G.W.B., 168, 169
 Brandler, Heinrich, 68, 175
 Brandt Corstius, J.C., 168
 Brautigam, Joh., 167
 Bricianer, Serge, 166
 Broglie, De, 29
 Brüning, Heinrich, 119

C.

Cachin, Marcel, 70, 175
 Castle, Barbara, 154
 Chaulieu, Pierre, 105-107, 184, 185
 Cole, G.D.H., 54, 167, 172
 Coudenhove Kalergi, R.N., 138

D.

Daniels, R.V., 92, 93, 95, 181
 Darwin, Charles Robert, 14, 15
 Deborin, A.M., 95, 180
 Dietzgen, Jozef, 82, 83, 135, 140-142, 161, 179
 Dogadev, 111
 Dühring, 179

E.

Ebert, 109
 Engels, Friedrich, 15, 82, 83, 85, 132, 140, 141, 153, 176, 178, 179, 192
 Enzing, G., 157

F.

Faas, Henry, 170
 Feuerbach, 85, 140, 179
 Fischer, Ruth, 173
 Flothuis, M.H., 180
 Fricke, Dieter, 166
 Fröhlich, Paul, 188
 Frossard, 175

G.

Goethe, 147
 Goldschmidt, A., 185
 Gorki, Maxim, 82, 179, 182
 Gorter, Herman, 19-22, 37, 38, 57, 64, 65, 67, 69-71, 75-80, 96-98, 123, 161, 165, 168-170, 174-178, 182, 183, 188, 195
 Gramsci, Antonio, 170, 171
 Grossmann, Henryk, 128-134, 189, 190, 198

H.

Haeckel, Ernst, 84, 85, 180
 Halley, Edm., 90, 181
 Heemskerck, 180
 Hegel, 16, 84, 85, 140, 141
 Helvetius, 86
 Hempel, 177
 Hilferding, Rudolf, 166
 Hitler, 104
 Holbach, 86

Hugenberg, 121
 Huysmans, Kamiel, 6

I.

McInnes, Neil, 170

J.

Jaurès, Jean, 6
 Jespersen, Otto, 136
 de Jong, Albert, 7, 8, 164

K.

Kadar, Janos, 6, 45, 144
 de Kadt, Jaques, 168, 169, 183
 Kant, 12, 14, 140, 158, 161, 192, 195, 196
 Kappetein, P.C., 167
 Karski, 192
 Kautsky, Karl, 35, 124, 145, 146, 167-169, 176, 181, 189, 192

Kepler, 90
 Kerenski, 71, 72
 Klaatsch, 137
 Kloos, André, 187
 Koejemans, A.J., 175
 Kollontai, Alexandra, 93
 Kondor, 116, 187
 Kornilow, 71
 Kritzmann, 118-120, 187
 Krupp, 121
 Kuyper, Abraham, 23, 25

L.

Lafargue, Paul, 191
 de Lamarck, Jean, 14
 Lamettrie, 86
 Larin, 118-120, 187
 Laufenberg, Heinrich, 170, 173
 Lenin, W.I., 59-62, 64, 67, 68, 70,
 76-78, 80-89, 91, 93,
 96-100, 104, 112-115,
 121, 140, 147, 150,
 158, 167, 168, 173-
 182, 185-188, 192,
 194, 196
 Levi, Paul, 188
 Lieb, Fritz, 181
 v.d. Linde, L., 182
 Linnaeus, Carolus, 14
 Loenatsjarski, 81
 Lukács, Georg, 43, 44, 171
 Luxemburg, Rosa, 5, 11, 34, 52
 97, 98, 101
 123-130, 133,
 145, 146, 166,
 172, 177, 181,
 182, 188-190,
 192, 197

M.

Mach, Ernst, 16, 81-84, 164, 179
 Mao Tse-Toeng, 158, 181
 Martynow, A.S., 95
 Marx, 7, 8, 11, 14, 15, 18, 29, 43,
 63, 64, 82, 83, 85, 86, 90,
 91, 94, 109, 111, 117, 124,
 125, 129-133, 140, 141,
 153, 158, 160, 163, 166,
 168, 174, 176, 179, 181,
 185, 189, 191, 192, 194

Mattick, Paul, 6, 143, 190, 192
 de Meester, 23
 Mehring, Franz, 141, 145, 194
 Meray, Tibor, 192
 Mikes, George, 192
 Mühsam, Erich, 62-64, 161, 174
 Murphy, 170

N.

Nagy, Imre, 44, 144
 Napoleon, 151, 194
 Napoleon III, 194
 Nettl, A.J., 188
 Neumann, 188
 Newton, 90
 Nieuwenhuis, Domela, 64, 65, 174
 Noiré, Ludwig, 139

O.

Olminski, 73, 179
 Ossinski, 92
 Oudegeest, Jan, 6, 7
 Owen, Robert, 39, 169

P.

Pfemfert, Franz, 62-64, 182, 199
 Plechanof, 82, 85, 86
 Plivier, Theodor, 193
 Pollock, Friedrich, 185, 186
 Posthumus, 195
 Proudhon, 64

Q.

Quack, 190
 Quesnay, 192

R.

Rabasseire, H., 137
 Rabehl, Bernd, 122, 188, 193
 Radek, 76, 77, 90, 96, 173, 177
 van Ravesteyn, W., 37, 38, 40, 69,
 146, 168, 169,
 175, 190, 192,
 193
 van Reesema, W.S., 178
 Remmele, 188
 Renner, Karl, 109
 Ricardo, 192
 van Riemsdijk, Gerrit, 168
 Robespierre, 77-79
 Roland Holst, Henriëtte, 16-18,
 67, 75, 123, 145,
 155-157, 171, 175,
 177, 188, 192, 194,
 198
 Romein, 174
 Rosenberg, Arthur, 92, 175, 177,
 181, 185
 Rühle, Otto, 100-104, 170, 182,
 183
 Rykof, 93

S.

Saks, 25, 166
 Saprnof, 92
 Sassoelitsj, Vera, 178
 Schaper, 173

203

Scheidemann, 109
 Schlageter, Leo, 173
 Schmidt, P.J., 183, 190
 Schröder, Karl, 170
 Sergius, 89, 90
 Serow, Iwan, 144
 Sinowjef, Gregor, 68, 92/93, 96,
 177
 Smith, Adam, 140
 Sneevliet, H., 69, 167, 184
 Spinoza, 95, 180
 Stalin, 90, 95, 158, 188
 Stam, A., 93, 94, 181
 von Stein, Lorenz, 170
 Sternberg, Fritz, 189
 Stinnes, 121
 Struik, D.J., 69, 175
 Stürgkh, 167

T.

Thalheimer, 180, 188
 Thiers, Adolphe, 191
 Thyssen, 121
 Togliatti, 170, 171
 Treub, 181, 197
 Troelstra, 6, 20, 21, 23, 24, 35,
 163, 165, 173
 Trotzki, Leo, 71, 73, 92, 105,
 113, 118-121, 176,
 179, 187, 188
 Tugan-Baranowski, 125, 133

U.

Untermann, Ernst, 141, 192

V.

- Varga, 145, 192
Vandervelde, Emile, 6, 33
Vliegen, W.H., 7, 23, 35, 164,
165, 167

W.

- Washington, George, 77
Weinert, 137
Wendel, Friedrich, 170
Wibaut, F.M., 168, 169
Wilson, Harold, 154
Wilton, 193
de Wolff, Sam, 174
Wolffheim, Fritz, 170, 173
Wijnkoop, D.J., 40, 168, 169, 175

CAJO BRENDEL (geboren 1915) behoort al 35 jaar tot de linkervleugel van de arbeidersbeweging. Voor de tweede wereldoorlog onderhield hij nauwe relaties met de - lijnrecht tegenover het bolsjewisme staande - Groep van Internationale Communisten. Na de oorlog maakte hij gedurende dertien jaar deel uit van de redactie van het veertiendaags orgaan "Spartacus". Sedert begin 1965 behoort hij tot de regelmatige medewerkers van het maandblad "Daad en Gedachte".

S U N S C H R I F T E N

1. Nota Veringa: de grensen aan de democratisering	2,75
2. Het autoritair onderwijs	1,50
3. Stakingsrecht	2,50
4. 100 jaar uitbuiting in de strokarton (uitverkocht)	
5. Antimammoetrapport	1,50
6. Democratie op school	1,25
7. Mijnwerkersmacht, arbeidersmacht	1,25
8. Werkende jeugd in de klassenmaatschappij	1,90
9. Technologiereeks 1 (Planologenpamflet)	1,90
10. Van Provo naar Oranje Vrijstaat	3,50
11. Technologiereeks 2 (Ontwikkelingstendenzen in het laatkapitalisme)	1,75
12. Schmierer/Lukács: Analyse van de studentenbeweging;
De organisatie van intellectuelen	1,75
13. De kulturele revolutie van de vrouw	2,25
14. Technologiereeks 3 (De nieuwe arbeidersklasse)	2,00
15. Technologiereeks 4 (Altvater / Offe: Onderwijs en wetenschap in het laatkapitalisme)	1,50
16. Technologiereeks 5 (Technologie en revolutie;
Verslag van Drienerlo)	1,50
17. Parlementarisme 1	
18. Parlementarisme 2	
19. Imperialismecahier 1 (Indonesië na de kontra-revolutie;
Zelfkritiek van de PKI)	1,90
20. Inleiding in de marxistische economie (Mandel)	3,50
21. De zwarte nacht van Wilton Fijenoord	2,50
22. Walter Benjamin: Naar een socialistische opvoeding
voor kinderen	1,75
23. Anton Pannekoek, theoretikus van het socialisme	8,50

N.B. Slechts de geprijsde sunschriften zijn op het moment van verschijning van sunschrift 23 verkrijgbaar; de niet geprijsde exemplaren verschijnen binnenkort.